

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΦΥΛΟ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

Μαρία Σβώλου: από τον Φεμινισμό στην Αριστερά;
Συγκλήσεις, Αποκλίσεις και Ιδεολογικές Μετατοπίσεις

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νικολέττα Δανιά

AM 5322M007

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Χαρά Καραγιαννοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου
Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Αθηνά Αθανασίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μαρία Γκασούκα, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Copyright © Νικολέττα Δανιά, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμών της συγγραφέως.

Ευχαριστίες

Εκφράζω τις πιο θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσά μου αναπ. Καθηγήτρια Χαρά Καραγιαννοπούλου για τη διαρκή παρουσία και συμπαράστασή της. Επίσης, ευχαριστώ τα μέλη της τριμελούς μου επιτροπής ομοτ. Καθηγήτρια Μαρία Γκασούκα και καθηγήτρια Αθηνά Αθανασίου. Ευχαριστώ επίσης τις διδάσκουσες των μαθημάτων που παρακολούθησα στο πλαίσιο του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΔΠΜΣ) «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» διότι κάθε μια μου πρόσφερε τη δυνατότητα να διευρύνω τις γνώσεις μου και να αναπτύξω την κριτική μου σκέψη. Πολλές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω και στις συμφοιτήτριες/τές μου με τις/τους οποίες/ους συμπορεύτηκα το διάστημα των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Πάντα είχα την ευκαιρία να ανταλλάσσω μαζί τους σκέψεις και απόψεις, κάτι που χάρηκα ιδιαίτερα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5
Περίληψη.....	6
Abstract.....	8
Εισαγωγή: Φεμινισμός και Αριστερά στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το συγκείμενο της εποχής.....	9
ΚΕΦ. 1. Σύντομα Βιογραφικά Στοιχεία της Μαρίας Σβώλου.....	15
ΚΕΦ. 2. Η Φεμινίστρια Μαρία Δεσύπρη- Σβώλου.....	19
2. 1. Ο Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας.....	20
2. 2. «Ο Αγώνας της Γυναίκας».....	21
2.3. Η Φεμινίστρια.....	25
ΚΕΦ. 3. Από τον Φεμινισμό στην Αριστερά ή η Υποταγή του Έμφυλου στο Ταξικό.....	30
3. 1. Το ΣΕΚΕ και το «Γυναικείο Ζήτημα».....	33
3. 2. Οι θέσεις του ΣΕΚΕ (ΚΚΕ) για τις Γυναίκες- Η Κομμουνιστική Διεθνής	35
3.3. Όταν το φύλο υποτάσσεται στην τάξη.....	44
Επιλογικά: Η αριστερή και αντιστασιακή Μαρία Δεσίπρη-Σβώλου.....	48
Βιβλιογραφία	54

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη υπήρξε για μένα ένα ταξίδι στον συναρπαστικό, ελληνικό μεσοπόλεμο, στη διάρκεια του οποίου εμφανίστηκαν στη χώρα μας και αναπτύχθηκαν κοινωνικά κινήματα και ανάλογες θεωρίες, βαθιά πολιτικές στο σύνολό τους. Ανάμεσά τους σημαντική υπήρξε η παρουσία ενός είδους ριζοσπαστικού φεμινισμού, ο οποίος εκφράστηκε από τον *Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* και το έντυπό του «Ο Αγώνας της Γυναίκας», αλλά και του ολοκληρωμένου πλέον, μετά τη νίκη της Μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης στη Ρωσία, κομμουνιστικού κινήματος και της αντίστοιχης ιδεολογίας, με κύριο εκφραστή το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ), το οποίο σύντομα θα μετονομαστεί και θα μείνει ως τις μέρες μας σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ).

Προερχόμενη η ίδια από οικογένεια με κομμουνιστική ιδεολογία και δράση η οποία βίωσε ταλαιπωρίες λόγω του ιδεολογικού της προσανατολισμού, αυτοπροσδιοριζόμενη ως αριστερή φεμινίστρια διερεύνησα -στο μέτρο των δυνάμεών μου- τη σχέση μεταξύ φεμινιστικής και κομμουνιστικής ιδεολογίας, τις συγκρούσεις, τις διαφωνίες, τις αντιθέσεις που υπήρχαν μεταξύ των συγκεκριμένων ιδεολογικών ρευμάτων -και σε πρακτικό επίπεδο- παράλληλα με τις ενδιαφέρουσες συγκλίσεις και κοινές απόψεις που κατέληξαν σε ένα είδος συνεργασίας μπροστά στον κίνδυνο της φασιστικής επέλασης. Οφείλω να ομολογήσω πως έμαθα πολλά για τη σχέση αυτή και, κυρίως, πως πήρα απαντήσεις σε αρκετά ερωτήματα που είχα και από την άποψη αυτή στάθηκα ιδιαίτερα τυχερή.

Καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης μου είχα ως πηγή έμπνευσης τη Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου, την Αύρα Θεοδοροπούλου, τη Ρόζα Ιμβριώτη, την Αγνή Ρουσσοπούλου, αλλά και την Ηλέκτρα Αποστόλου, τη Χρύσα Χατζηβασιλείου, τη Διδώ Σωτηρίου, την Έλλη Παππά. Σ' αυτές τις συναρπαστικές γυναίκες του Φεμινισμού και της Κομμουνιστικής Αριστεράς αφιερώνω το πόνημά μου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από τα βασικά διαφοροποιητικά ιστορικά χαρακτηριστικά της περιόδου του Μεσοπολέμου είναι η ένταξη σημαντικού αριθμού γυναικών στην αγορά εργασίας. Οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες, μετά τα περίπου 9 χρόνια πολεμικής εμπλοκής της Ελλάδας, καθώς και η έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων/ισσών, οι περισσότερες εκ των οποίων γυναίκες, είχαν ως αποτέλεσμα μαζική για τα μέτρα της εποχής συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας– κυρίως στα αστικά κέντρα. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται και το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, παράλληλα με τις πρώτες γυναίκες-κομματικά στελέχη της Αριστεράς -σοσιαλίστριες και, κυρίως, κομμουνίστριες. Τα φεμινιστικά σωματεία του μεσοπολέμου εξέφρασαν τον αγώνα τους με διττό τρόπο: μέσα από μαχητικά, αλλά και μετριοπαθέστερα κείμενα, όπως και με πολυσχιδή δράση που περιλάμβανε από επεξεργασία υπομνημάτων μέχρι δημόσιες συγκεντρώσεις. Μια νέα συμπαγής κοινωνική ομάδα αναδύεται στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας με πλήρη συνείδηση των διακρίσεων που επέβαλλαν μέχρι τότε η πατριαρχία και οι θεσμοί της. Οι γυναίκες που την αποτελούν αυτοπροσδιορίζονται ως φεμινίστριες. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελούν το Δ.Σ και τα μέλη του «Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας», και το περιοδικό του «Ο Αγώνας της Γυναίκας». Από την άλλη, την ίδια περίοδο κάνει δυναμικά την εμφάνισή της η Αριστερά, και μάλιστα η κομμουνιστική, με το νεαρό Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ), που ήδη από το 1924 θα μετονομασθεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ). Έναν από τους βασικούς σκοπούς του αποτελούσε η χειραφέτηση του κινήματος των εργαζόμενων γυναικών- ιδεολογικά και πολιτικά- από την επίδραση της αστικής τάξης. Θα διακηρύξει πως μόνον η εργατική τάξη μπορεί και έχει συμφέρον να παλέψει με στόχο την ισοτιμία των δύο φύλων, μόνον η εργατική τάξη έχει συμφέρον αλλά και αποστολή της, να βαδίζει έως το τέρμα το δρόμο που οδηγεί στην κατάργηση της εκμετάλλευσης. Και είναι γεγονός πως είναι το πρώτο πολιτικό κόμμα στη χώρα μας που, από το ιδρυτικό του συνέδριο το 1918, ανάλαβε την ευθύνη και το καθήκον « να παλέψει για την ισοτιμία της γυναίκας» .

Τη σχέση των δύο αυτών κοινωνικών και εγγενώς προοδευτικών για την εποχή τους κινήματων (φεμινιστικού και αριστεράς), τις συγκλίσεις, τις

διαφωνίες/συγκρούσεις τους, αλλά και τον λόγο που αρθρώνεται σχετικά, διερευνά η παρούσα μελέτη, μέσα από τη ζωή και τη δράση της κορυφαίας φεμινίστριας και μέλους του ΔΣ του Συνδέσμου Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου, η οποία μετά από δέκα χρόνια αισθητής παρουσίας στις γραμμές του τον εγκατέλειψε για να προσχωρήσει στο ΚΚΕ και να αναδειχθεί σε κορυφαία γυναικεία προσωπικότητα του ελληνικού αντιφασιστικού κινήματος και του απελευθερωτικού αγώνα, επιλογή που πλήρωσε με σοβαρές διώξεις από το μετεμφυλιοπολεμικό κράτος.

Λέξεις Κλειδιά: ελληνικό φεμινιστικό κίνημα, ελληνική αριστερά, Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου, φύλο, τάξη

ABSTRACT

One of the primary historical features that differentiated the period between the two World Wars is the incorporation of a significant number of women into the labour market. The general financial state of Greece after 9 consecutive years of warfare as well as the flow of immigrants who settled in, most of whom were women, resulted in an unprecedented massive participation of women in the labour force, mainly in urban areas. During these years, the feminist movement emerges in Greece, along with the first women-party members of the Left Wing forces, socialists and primarily communists. The feministic organisations of that era took part in this fight in two different manners. Writing both strong and less fierce articles together with a variety of actions such as memoranda and public gatherings. A new solid social group emerges in the Greek society fully aware of the discriminations posed by the patriarchy. The women who took part in this, are calling themselves feminists. A typical case is the committee of the Organisation In Favour Of The Rights of Women. Along with that, at the same time, the Left Wing – the Communist Left – appears in the form of SEKE, which in 1924 will change its name into KKE. One of its primary goals was the emancipation of the movement of working women – politically as well as in ideology – from the urban class. KKE will declare that only the Labor Class has the privilege to fight for the equality of the two sexes and it is its sole mission to walk all the way through the abolition of any kind of oppression. It is indeed a fact that KKE is the first political party that since its founding conference in 1918 accepted the responsibility and duty of fighting for equal rights between the two sexes. The relationship between these two social and inherently progressive for the era movements along with the agreements, disagreements or clashes together with the political dogma is researched in this study through the life and actions of the top feminist and member of the Committee of the Organisation Maria Desypri-Svolou, who after a decade of active participation in it, abandoned it in order to move into KKE and become a top female personality of the Greek Anti-Fascist Movement and the Liberation War, a choice that took its toll with sufferings from the Post War Greek state.

Εισαγωγή

Φεμινισμός και Αριστερά στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το συγκείμενο της εποχής

Η περίοδος του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1919-1939) διακρίνεται από υψηλές, κρατικές, πολεμικές δαπάνες, αλλά και κρατικές δαπάνες για την εγκατάσταση των προσφύγων, γεγονός που οδήγησε σε βαθιά και απότομη νομισματική κρίση και αστάθεια. Επίσης υπήρξε μεγάλη αύξηση του μισθωτού εργατικού δυναμικού, με συγκριτικά μεγαλύτερη του γυναικείου. Σημαντική ήταν και η εργασία παιδιών κάτω των 14 ετών κατά παράβαση της σχετικής διεθνούς σύμβασης (Παναγιωτόπουλος, 2003). Την ίδια περίοδο ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 86% με μεγαλύτερο παράγοντα της αύξησης στη γυναικεία εργασία (κατά 262% έναντι του 58% αύξηση της ανδρικής). Η συμμετοχή των προσφύγων υπήρξε επίσης σημαντικός παράγοντας και το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στον οικονομικό ενεργό πληθυσμό των προσφύγων ήταν μεγαλύτερο κατά 31,6% από το αντίστοιχο στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού 26,2%. (Ρηγίνος, 1987:66). Η κατά τομείς της οικονομίας κατανομή του ενεργού πληθυσμού από το 1907 ως το 1928 (περίοδο ενσωμάτωσης εδαφών και μετακινούμενων πληθυσμών) δείχνει ότι αυξανόταν κατά πολύ το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα, ελάχιστα αυξανόταν του δευτερογενούς και πολύ μειωνόταν του τριτογενούς. Τέλος, το 1928 η ποσοστιαία κατανομή του συνολικού πληθυσμού 6.204.684 είχε ως εξής: 33% στις πόλεις, 9% στις μικρές πόλεις, 58% στα χωριά (Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας 1933 στο Παναγιωτόπουλος, 2003). Η ίδια περίοδος χαρακτηρίζεται επίσης από πολιτική αστάθεια. Η πολιτική αστάθεια ήταν τόσο μεγάλη, ώστε σε διάστημα οκτώ ετών (1920-1928) υπήρξαν 34 κυβερνήσεις και πολλά πραξικοπήματα (Gunnar,2006). Η προσπάθεια σταθεροποίησης στα χρόνια 1928-1932 κατέρρευσε εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Στη συνέχεια το ατυχές κίνημα των βενιζελικών αξιωματικών την 1η Μαρτίου 1935, αποτέλεσε την πρώτη φάση για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το πραξικόπημα του Γεωργίου Κονδύλη στις 10 Οκτωβρίου 1935 υπήρξε η συνέχεια, που κατέληξε στην επαναφορά της βασιλείας του Γεωργίου του Β' στην Ελλάδα. Η δικτατορία του Ι. Μεταξά στις 4 Αυγούστου 1936 οδήγησε τη χώρα στον

κύκλο των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ευρώπης. Στον κοινωνικό τομέα, μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την άφιξη 1.500.000 προσφύγων, η χώρα γνώρισε βαθιές μεταβολές. Τότε άρχισε ουσιαστικά για την Ελλάδα η περίοδος της έντονης αστικοποίησης (Σκουλάτος, Δημητρακόπουλος, Κονδής, 2004).

Από τα βασικά διαφοροποιητικά ιστορικά χαρακτηριστικά της περιόδου του Μεσοπολέμου είναι η ένταξη σημαντικού αριθμού γυναικών στην αγορά εργασίας (Κανταράκη, 2001). Οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες, μετά τα περίπου 9 χρόνια πολεμικής εμπλοκής της Ελλάδας, καθώς και η έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων/ισσών, οι περισσότερες εκ των οποίων γυναίκες, είχαν ως αποτέλεσμα μαζική για τα μέτρα της εποχής συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας – κυρίως στα αστικά κέντρα (Αβδελά και Ψαρρά, 1985). Την περίοδο αυτή εμφανίζεται και το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, παράλληλα με τις πρώτες γυναίκες-κομματικά στελέχη της Αριστεράς, Σοσιαλίστριες και, κυρίως, Κομμουνίστριες (Ψαρρά, 1988. ΚΚΕ, 2018). Τα φεμινιστικά σωματεία του μεσοπολέμου εξέφρασαν τον αγώνα τους με διττό τρόπο: μέσα από μαχητικά, αλλά και μετριοπαθέστερα κείμενα, αλλά και με πολυσχιδή δράση που περιλάμβανε από επεξεργασία υπομνημάτων μέχρι δημόσιες συγκεντρώσεις. Η φιλανθρωπική δράση των φεμινιστριών θα συνεχιστεί, αν και με άλλο χαρακτήρα σε σχέση με αυτή του 19ου, ενώ αρκετές φεμινίστριες της εποχής θα καταφερθούν εναντίον της (Σαλίμπα, 2010). Ωστόσο έχει προηγηθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα ένα ενδιαφέρον φεμινιστικό κίνημα περί την «Εφημερίδα των Κυριών», το οποίο έχει θέσει ουσιαστικά τις βάσεις των διαφόρων τύπων φεμινιστικών οργανώσεων που συγκροτούνται και δρουν κατά τον Μεσοπόλεμο, εμπνέοντας τις διεκδικήσεις τους (Κυριακίδου, 2001). Πιο συγκεκριμένα: Με την κυκλοφορία της «*Η Εφημερίδος των Κυριών*», στις 8 Μαρτίου 1887, σηματοδοτείται το ξεκίνημα του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Εκδίδεται από γυναίκες και απευθύνεται στις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και της ελληνικής διασποράς. Επικεφαλής και εκδότρια του περιοδικού ήταν η δημοσιογράφος και συγγραφέας Καλλιρρόη Παρρέν.¹

¹ Η συντακτική ομάδα του περιοδικού αποτελείται από τις «γράφουσες» Ελληνίδες. Η Αγαθονίκη Αντωνιάδου, η Σαπφώ Λεοντιάς, η γιατρός Ανθή Βασιλειάδου, η Φλωρεντία Φουντουκλή, η Κρυσταλλία Χρυσοβέργη είναι μορφωμένες, γλωσσομαθείς, με ευρεία παιδεία και ενήμερες για τους αγώνες που δίνονται από

Μια νέα συμπαγής κοινωνική ομάδα αναδύεται στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας με πλήρη συνείδηση των διακρίσεων που επέβαλλαν μέχρι τότε η κοινωνία της πατριαρχίας και οι θεσμοί. Οι γυναίκες αυτές αρνούνται να αποτελούν μόνον «αντικείμενο επίδειξης» του πλούτου του συζύγου και του πατέρα τους φορώντας κοσμήματα και πολυτελή φορέματα.² Επιθυμούν να υπερβούν τα στενά όρια της ιδιωτικής ζωής και να γίνουν ορατές στον δημόσιο βίο με τον λόγο τους, τις ιδέες τους, τα αιτήματά τους υπέρ της ισότητας και την έμπρακτη αλληλεγγύη τους προς τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στο πλαίσιο του νεοσύστατου βασιλείου ο κοινωνικός «προορισμός των γυναικών» διαρθρώνεται στη βάση του νέου «γυναικείου ιδεώδους», το οποίο θεωρεί τη μητρότητα ως μέγιστη αρετή των γυναικών και της προσδίδει οικουμενική σημασία, που ξεπερνά τα τείχη της οικογένειας και επεκτείνεται σε όλη την εθνική κοινότητα. Η αναγέννηση του έθνους θα συντελεστεί μέσω της μητρότητας και της οικογένειας. Οι γυναίκες μοιράζονται εξίσου με τους άνδρες το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και τον πόθο για την αναγέννηση του έθνους. Οι δασκάλες ήδη βρίσκονται στην πρωτοπορία, καθώς μεταλαμπαδεύουν την ελληνική παιδεία στους ξενόφωνους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι γυναίκες της «Εφημερίδος των Κυριών» και ο προσαρμοσμένος στις συνθήκες αυτές

τις γυναίκες υπέρ της γυναικείας χειραφέτησης στην Ευρώπη και στην Αμερική (Κυριακίδου, 2001. Σαλίμπα, Εφημερίδα των Συντακτών, 2/3/2019).

² «Δεν επιθυμούν μόνο να παίζουν πιάνο στο σπίτι τους προς τέρψιν των παρευρισκομένων, να οργανώνουν εσπερίδες και να τρέχουν σε χορούς» (Μόσχου-Σακοράφα, 1990:93).

φεμινισμός τους κατακτούν τον δημόσιο χώρο με την παροχή μόρφωσης, αγωγής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στις «γυναίκες του λαού» (Σαλίμπα, 2019).³ Από το 1890 ιδρύονται στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας τα «Κυριακά Σχολεία», για να μορφώνονται τα εργαζόμενα κορίτσια που δεν είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στα σχολεία. Από το 1896 ιδρύονται «Επαγγελματικές και Οικοκυρικές Σχολές», με στόχο τη σύνδεση της τεχνικής εκπαίδευσης με τον βιοπορισμό (Σαλίμπα, 2019). Οι πρώτες φεμινίστριες ζητούν και αστικά δικαιώματα: να διαχειρίζονται οι ίδιες οι γυναίκες την περιουσία τους, να συμμετέχουν σε οικογενειακά συμβούλια και να αναλαμβάνουν την κηδεμονία των παιδιών τους (Σαλίμπα, 2019). Κατά τον επόμενο αιώνα οι διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος-ειδικότερα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου-αφορούσαν στο δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, στην εκπαίδευση, στην εργασία, στην ισότητα στην αμοιβή και στη διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών να προσλαμβάνονται στις δημόσιες υπηρεσίες, αλλά και να ανέρχονται ισότιμα στην ιεραρχία των διαφόρων επαγγελμάτων.

Αξίζει να σημειωθεί πως οι εργαζόμενες γυναίκες, η νέα κατηγορία γυναικών της εποχής, προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις προερχόμενες από διάφορες πλευρές, ενώ η γυναικεία μισθωτή εργασία εύλογα αποτέλεσε ένα από τα μείζονα θέματα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής, αλλά συχνά και σημείο συνάντησής τους με τη νεαρή Αριστερά, παρά τις όποιες και όχι αμελητέες διαφωνίες τους (Παπαστεφανάκη, 1999. Κανταράκη, 2001)). Τα αιτήματα των φεμινιστριών στηρίζονται: στην ισότιμη κοινωνική ένταξη που προσφέρει στις γυναίκες η μισθωτή εργασία.⁴ Οι βασικές αιτίες ανισότητας στον χώρο της εργασίας που πρέπει με κάθε τρόπο να παταχθούν είναι: η έλλειψη επαγγελματικής εκπαίδευσης και παιδείας. Οι φεμινίστριες καταδικάζουν «τα ολίγα γαλλικά και πιάνο» των νεαρών γυναικών που επιθυμούν κοινωνική ανέλιξη και εύπορο γαμπρό.⁵ Από την άλλη, οι απαιτήσεις ως προς το θέμα της εκπαίδευσης των

³ Από το 1890 ιδρύονται στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας τα «Κυριακά Σχολεία», για να μορφώνονται τα εργαζόμενα κορίτσια που δεν είχαν τη δυνατότητα να φοιτούν στα σχολεία. Από το 1896 ιδρύονται «Επαγγελματικές και Οικοκυρικές Σχολές», με στόχο τη σύνδεση της τεχνικής εκπαίδευσης με τον βιοπορισμό (Σαλίμπα, 2019).

⁴ Πραγματικά, η μαζική έξοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, στις μικρές βιοτεχνίες, στα εργοστάσια, στις δημόσιες υπηρεσίες επιτρέπει στις γυναίκες να ανατρέψουν την απόλυτη οικονομική εξάρτησή τους από τους άνδρες και να αποκτήσουν συνείδηση των κοινωνικών προβλημάτων και των συνθηκών που έπρεπε να αντιμετωπίσουν. (Σαλίμπα, 2010).

⁵ Οι πρώτες μεταρρυθμίσεις για τη γυναικεία εργασία και το εκπαιδευτικό σύστημα θεσπίζονται το 1909 από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Από το 1912 απαγορεύεται με νόμο η νυχτερινή εργασία των γυναικών και η συμμετοχή τους στα βαριά και ανθυγιεινά επαγγέλματα. Επίσης, λαμβάνονται τα πρώτα μέτρα για την προστασία της μητρότητας, σύμφωνα με τα οποία προβλέπεται άδεια ορισμένων εβδομάδων μετά τον τοκετό. (Σαλίμπα, 2010).

γυναικών οδήγησαν στην ίδρυση Αστικών Σχολείων και Διδασκαλείων Θηλέων το 1914, καθώς και Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων το 1917. Έτσι δόθηκε λύση στο ζήτημα της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών και διευκολύνθηκε η πρόσβασή τους στην Ανώτατη Εκπαίδευση. Εξάλλου το 1921 ιδρύθηκε η «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή», η οποία ήταν διετούς φοίτησης και είχε ως σκοπό την παροχή ιστορικής, καλλιτεχνικής, φιλοσοφικής και κοινωνιολογικής μόρφωσης στις γυναίκες (Σαλίμπα, 2010).

Κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου ο Φεμινισμός, καθώς ανέπτυξε τη δράση του, επεκτεινόταν και σε άλλους τομείς, όπως για παράδειγμα στην έκδοση φεμινιστικών εντύπων. Στο γεγονός καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε η κατοχύρωση της ελευθερίας του Τύπου και το Σύνταγμα του 1911, με το οποίο παραχωρήθηκε το δικαίωμα σε γυναίκες να εκδίδουν έντυπα. Έτσι κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου εκδίδονταν έξι περιοδικά από γυναικεία σωματεία, στα οποία προβάλλονταν οι δράσεις και οι απόψεις τους, καθώς και τρεις εφημερίδες με εκδότριες γυναίκες. Φυσικά έχει προϋπάρξει η «*Εφημερίς των Κυριών*». Πρόκειται για ισχυρό όπλο των φεμινιστριών μέσω του οποίου γνωστοποιούσαν τις απόψεις τους, αλλά και ανέπτυσαν ενδιαφέροντα μεταξύ τους διάλογο, συχνά συγκρουσιακό (Γιατσιάτσιου, 2021).⁶

Είναι προφανές πως γυναίκες με συνείδηση του φύλου εκείνης της περιόδου ανήκαν κατ' εξοχήν στην κατηγορία των ελάχιστων γυναικών, οι οποίες απόκτησαν πρόσβαση στη μόρφωση και στη μισθωτή εργασία. Στη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία ανήκε η Μαρία Δεσύπρη, απόφοιτη του Αρσακείου Λάρισας και, μέχρι τον γάμο της, Επιθεωρήτρια Εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Αν και αυτή την περίοδο αρχίζουν να διαμορφώνονται νέες συνθήκες για τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, παρέμεναν ωστόσο ισχυρότατες-κυρίαρχες θα λέγαμε-οι βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες η γυναίκα ανήκε στην οικογένεια και στη μητρότητα. Αυτές δεν ήταν εύκολο να ανατραπούν μόνο με νομοθετικές ρυθμίσεις. Στον δημόσιο λόγο της εποχής, ο διάλογος όσον αφορά τις γυναίκες και τη συμμετοχή τους στην επαγγελματική και κοινωνικοπολιτική ζωή εστιάζεται κυρίως σε ζητήματα όπως η εργασία, η νομική θέση της γυναίκας και η συμμετοχή στην πολιτική, με αιχμή

⁶ Δυστυχώς πολύ μικρή επίδραση είχαν στις γυναίκες ευρύτερα, καθώς ο αναλφαβητισμός πλησίαζε το 90%. Σε κάθε περίπτωση και με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, δόθηκε η δυνατότητα έκφρασης διαφορετικών απόψεων και να διαμορφωθεί ένα είδος «ιδεολογικής ταυτότητας» για κάθε έντυπο με αποτέλεσμα να αποκτήσει δικό του κοινό, που ενστερνιζόταν τις αντίστοιχες απόψεις. (Γιατσιάτσιου, 2021).

του δόρατος την ψήφο των γυναικών (Σβώλου, 1927). Η διεκδίκηση μιας δημοκρατικής πολιτείας, με απαραίτητο όρο τα ίσα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, θα αποτελέσει το ενοποιητικό στοιχείο για τις δημοκρατικές κινήσεις, η δε Σοβιετική Ένωση και το νέο κομμουνιστικό κράτος, το οποίο ακόμα στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 20 θέτει ως πρόταγμα την εκ βάθρου αλλαγή των έμφυλων και οικογενειακών σχέσεων, θα είναι το όραμα για τις σοσιαλίστριες, τις κομμουνίστριες και όχι μόνο (Ψαρρά, 1988). Μελετώντας, κατά συνέπεια, την πορεία της Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου στη δημόσια σφαίρα γίνεται φανερό η αντίθεσή της προς την άδικη και μισογύνικη έμφυλη κοινωνική τάξη, αντίθεση που ενισχύουν οι προσλαμβάνουσες που διαθέτει από την επαγγελματική της ενασχόληση ως Επιθεωρήτρια Εργασίας και τις ανάλογες εμπειρίες της σχετικά με το εργασιακό καθεστώς της γυναικείας εργασίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Η ίδια συνέβαλε ιδιαίτερα στην ανάδειξη των άθλιων συνθηκών εργασίας των γυναικών της εργατικής τάξης κατά τη δεκαετία του 1920.

Στην ίδια πάντως κοινωνική τάξη ανήκαν και οι «αντιφρονούντες κυρίες», ιδιαίτερα όσων αφορά στο θέμα της ψήφου, ιδιαίτερα της δημοτικής, την οποία αντιμάχονταν σθεναρά εκφράζοντας τις απόψεις τους, είτε «φωνάζοντας υστερικά», είτε «τις γράφουν και τυπωμένα μάλιστα τις ξεφωνίζουν απάνω από τα κεραμίδια μερικών εφημερίδων». Περιγράφονται από φεμινίστριες ως «οιστρηλατημένες, ένα είδος βδελοπούλου ή ξεροκέφαλου παλαιοημερολογήτη». Σύμφωνα με τις τελευταίες, «κλαίνε για την ιεράν υμών γλώσσα», δηλαδή για την καθαρεύουσα, «οδύρονται αγγίζοντας με μια πολύ έξυπνη ματιά τα πολιτικά μας από παλαιότατων χρόνων μέχρι της σήμερα, ανακαλύπτουν ότι το παιδί δεν φτειάνεται μονάχα από την γυναίκα, θυμούνται τον θεό την ημέρα που καταράστηκε την γυναίκα (άρα δεν πρέπει να πάρουν ψήφο), αναφέρουν διάφορα επίκαιρα ρητά της Γραφής, κάνουν ένα μνημόσυνο του μακαρίτη του Σωκράτη, επικαλούνται την μαρτυρία του Δαβίδ και του Γολιάθ», αποκαλώντας τις ενέργειές τους «ρουσσική σαλάτα, μέσα σε δέκα αράδες» (Γιατσιάτσιου, 2021:43).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Σύντομα βιογραφικά στοιχεία της Μαρίας Σβώλου

Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου υπήρξε σημαντική Ελληνίδα πολιτικός και αγωνίστρια υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών, της εθνικής απελευθέρωσης και του σοσιαλισμού, η οποία κατάφερε και υπηρέτησε και ως βουλευτρια, σε εποχή που τα δικαιώματα των γυναικών δεν είχαν κατοχυρωθεί στην Ελλάδα. Γεννήθηκε το 1892 στην Αθήνα. Κόρη της Σοφίας Εμμανουήλ και του Γεωργίου Δεσύπρη, ανώτερου τραπεζικού υπαλλήλου, με ιδιαίτερη κοινωνική και επαγγελματική καταξίωση, ο οποίος είχε καταγωγή από την Τήνο και ήταν απόφοιτος της Εμπορική Σχολή της Χάλκης (1879-1885).⁷

Η Μαρία ήταν η τρίτη από τις πέντε κόρες του ζεύγους Δεσίπρη και από πολύ νεαρή ηλικία έδειξε έντονο ενδιαφέρον για ζητήματα που σχετίζονται με τις ελευθερίες του ατόμου και ιδίως των γυναικών. (Βικιπαίδεια). Απόφοιτη του Αρσακείου Διδασκαλείου Λαρίσης το 1907 και η πρώτη Επιθεωρήτρια Εργασίας στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, μέχρι τον γάμο της με τον Αλέξανδρο Σβώλο, το 1923. Ως υπάλληλος του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας συνέβαλε ιδιαίτερα στην ανάδειξη των άθλιων συνθηκών εργασίας των γυναικών της εργατικής τάξης κατά τη δεκαετία του 1920. Ως επόπτρια εργασίας συνέταξε έκθεση η οποία κατέληγε στην άποψη πως οι εργάτριες δεν κατανοούσαν πλήρως το εκτελούμενο έργο, δεν είχαν τεχνική μόρφωση και πως η επιλογή τους να αλλάζουν συχνά τόπους εργασίας προς εξεύρεση καλύτερου ημερομισθίου ήταν ο βασικός λόγος που τις καθήλωνε σε θέσεις ανειδίκευτες, ενώ στο

⁷ Υπηρέτησε ως διευθυντής Α' τάξεως στο κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Λαρίσης. Ο Γεώργιος Δεσύπρης στο διάστημα της δεκαπενταετούς παραμονής του στη Λάρισα διετέλεσε, μεταξύ άλλων, μέλος της διοικούσας επιτροπής για τη διοργάνωση της Κτηνοτροφικής και Γεωργικής Εκθέσεως Λαρίσης, μέλος της διοικούσας επιτροπής του Αρσακείου Παρθεναγωγείου Λαρίσης, πρόεδρος του Μουσικού και Γυμναστικού Συλλόγου Λαρίσης κ.λπ., ενώ είχε τιμηθεί από την Ελληνική Πολιτεία (1901) με τον Αργυρό Σταυρό των Ιπποτών του Β. Τάγματος του Σωτήρος. Πέθανε το 1913 (Βαλαωρίτης, 1902).

άρθρο της «Η γυναίκα στην εργασία» (Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1927, τ. 42,) αναρωτιέται: «Πότε τάχα το κράτος αυτό θα αισθανθεί πως έχει καθήκον... να επέμβει πραγματικά, να οργανώσει την παραγωγή και την εργασία επιστημονικά, ενώ παράλληλα να εξασφαλίσει την υγεία και την ζωάρκεια των εργαζομένων; Κι αν νομίζει ότι το καλύτερο είναι να αδιαφορεί, πότε θα ζυπνήσουν τάχα οι εργάτριες για να τ' απαιτήσουν και αυτές; Πότε θα καταλάβουν πως και οι άντρες συνάδελφοί τους φροντίζουν μονάχα για το δικό τους συμφέρον χωρίς να τις λογαριάζουν; Πότε θα καταλάβουν πως αδικούνται και ιδιαίτερα σαν γυναίκες όταν, και σαν είναι τεχνίτες, πληρώνονται ίσα ή λιγότερα απ' τον πρώτο βοηθό ή μαθητευόμενο άντρα; Πότε θα σχηματίσουν σωματεία πειθαρχημένα με καθαρή συνείδηση των γενικών συμφερόντων τους; Πότε θα προβάλουν καθαρά διατυπωμένα τα αιτήματά τους;»⁸.

Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου υπήρξε κορυφαία προσωπικότητα του γυναικείου κινήματος του Μεσοπολέμου, ιδρυτικό μέλος και Γ. Γραμματέας του «Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας», καθώς και αρθρογράφος του περιοδικού του Συνδέσμου «Ο Αγώνας της Γυναίκας» μέχρι την αποχώρησή της το 1932 (Αβδελά και Ψαρά, 1985. Σαλίμπα, 2010). Ήταν η ιδρύτρια της «Εσπερινής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων» και της «Παπαστρατείου Σχολής Παιχνιδιών και Διακοσμητικής» (1929-1936). Με δική της πρωτοβουλία, ιδρύθηκαν η «Εσπερινή Εμπορική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων» και η «Παπαστράτειος Σχολή». Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου το 1925, πριν ακόμα από την ψήφιση του νέου Συντάγματος, διαπίστωνε ότι «η νομοθεσία δεν κάνει διάκριση μεταξύ ανδρών και γυναικών ούτε ως προς τον μισθό ούτε ως προς την προαγωγή[...] στην πραγματικότητα οι γυναίκες βρίσκουν πολλές δυσκολίες στην προαγωγή τους εξαιτίας της γνωστής προλήψεως των γενών, που ισχύει ακόμα» (στο Αβδελά, 1990:130). Ωστόσο δεν μπορεί παρά να ενίσχυσε τις φεμινιστικές της πεποιθήσεις η γνωριμία της στον χώρο εργασίας της με τον Αλέξανδρο Σβώλο, κορυφαίο νομικό της εποχής του, Διευθυντή του Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1917-1920)⁹, ο οποίος είχε ισχυρές και πολύ σαφείς απόψεις για τον Φεμινισμό: «Ο φεμινισμός κατά το μέρος που έχει ως αίτημα την

⁸ Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, σημειώνεται μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας. Έτσι, το 1928 το ¼ σχεδόν των απασχολούμενων στη βιομηχανία ήταν γυναίκες και συγκεκριμένα το 23,2% και το 36,2 % από αυτές ήταν πρόσφυγες, ενώ στους άνδρες το ποσοστό των προσφύγων ήταν 23,8%. Ολόκληροι κλάδοι, όπως η ταπητουργία και η υφαντουργία στελεχώνονταν από ειδικευμένες γυναίκες. Σημαντική επίσης ήταν η συμμετοχή των γυναικών στην καπνοβιομηχανία, τη χαρτοποιία και τη χημική βιομηχανία (<http://www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/20061017/Ziogou.pdf>)

⁹ τον οποίο παντρεύτηκε το 1922

διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν αποτελεί κίνημα ταξικό. Αποτελεί, πάντως, ένα αίτημα κοινωνικό που στόχο έχει την προάσπιση των κοινωνικών συμφερόντων όλων των γυναικών. Δεν αφορά, δηλαδή, μια συγκεκριμένη τάξη, αλλά στοχεύει 'εις την ολοκλήρωση της δημοκρατίας του πλήθους' (Αγγέλου, 2020:8). Ο Σβώλος σπεύδει να αποσαφηνίσει ότι η ανισότητα δεν πλήττει με την ίδια ένταση και στον ίδιο βαθμό τις γυναίκες της αριστοκρατίας, όσο πλήττει τις εργαζόμενες γυναίκες κι εδώ συναντιέται επίσης με το ΣΕΚΕ. Έτσι θεωρεί ότι απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες θα λειτουργήσει συμπληρωματικά στην χειραφέτηση των γυναικών της αριστοκρατίας, ενώ αντίθετα για τις εργαζόμενες γυναίκες της πόλης και της υπαίθρου θα αποτελέσει μέσο προστασίας των βιοποριστικών τους συμφερόντων.¹⁰ Ο ίδιος άλλωστε θα υπερασπιστεί τη μετέπειτα Πρόεδρο του Συνδέσμου Αγνή Ρουσοπούλου, η οποία άσκησε αίτηση ακύρωσης στο Συμβούλιο Επικρατείας, γιατί η Εξεταστική Επιτροπή του Συμβουλίου είχε απορρίψει τη συμμετοχή της στον πρώτο διαγωνισμό για την πρόσληψη εισηγητών στο νεοσύστατο Ανώτατο Δικαστήριο, με την αιτιολογία ότι ήταν γυναίκα (Αγγέλου, 2020).¹¹ Η Μαρία Δεσύπρη -Σβώλου το 1932 παραιτήθηκε από Γενική Γραμματέας του Συνδέσμου, θέση την οποία κατείχε δέκα χρόνια, δηλώνοντας ότι «οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή» (Αγώνας της Γυναίκας, 1932, τ. 157), άποψη που εξακολουθούν να πρεσβεύουν ως τις μέρες μας οι Μαρξίστριες-Φεμινίστριες (Γκασούκα, 1999)¹². Αναδείχτηκε σε σημαντικό στέλεχος της Αριστεράς και της Εθνικής Αντίστασης (δραστήριο μέλος του ΕΑΜ). Εργάστηκε στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ως επιθεωρήτρια του «Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης» (1941-1944), αλλά και ως Γραμματέας και Αντιπρόεδρος της «Εθνικής Αλληλεγγύης» Φυλακίστηκε για την πατριωτική της δράση της κατά την περίοδο 1948-1949 και για λίγους μήνες το 1951. Αργότερα υπήρξε μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά), με την οποία και εξελέγη το 1958 βουλευτρια, μαζί με την Ελένη Μπενά και τη Βάσω Θανασέκου, ενώ εκλέχτηκε ξανά

¹⁰ Ο Σβώλος ως υπέρμαχος της γυναικείας ισοπολιτείας πολύ εύστοχα αποδομεί τα επιχειρήματα των πολεμίων της περί φυσικής, ηθικής και πνευματικής μειονεξίας των γυναικών, αποδίδοντάς τα στον εκκλησιαστικό μισογυνισμό.

¹¹ Το Συμβούλιο Επικρατείας συζήτησε το θέμα με αυξημένη Ολομέλεια και απέρριψε την αίτηση, με αίολα επιχειρήματα κατά του διορισμού των γυναικών στο δημόσιο και ειδικά σε θέσεις δικαστών (Αγγέλου, 2020).

¹² Λίγα χρόνια πριν, το 1927, έγινε η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τους ίδιους περίπου λόγους. Βλ. «Γληνός, Δημήτρης. Η Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου» στο *Εκλεκτές Σελίδες*, τομ. 3ος, σ. 34.

μαζί με τις Ελένη Μπενά και Μίνα Γιάννου το 1961 με το ψηφοδέλτιο του ΠΑΜΕ (Σαμίου, 2013). Το 1964, η Σβώλου με την Ελλη Αλεξίου, τη Μίνα Γιάννου, και τη Μαρία Καραγιώργη, συνέβαλε στην ίδρυση της «Πανελλαδικής Ένωσης Γυναικών», ενώ αρθρογραφούσε και στην εφημερίδα «Η Αυγή». Έγραψε το βιβλίο *Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, χχ. και πλήθος άρθρων σχετικών με την άνιση κοινωνική κατάσταση των Ελληνίδων, ενώ το 1964 δημοσίευσε το άρθρο «Αναμνήσεις συναγωνιστών του Δ. Γληνού. Λίγα από όσα θυμάμαι για τον Δημήτρη Γληνό» στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, (τ.20/119-120. σσ 539-543). Πέθανε στις 3 Ιουνίου 1976, αγωνιζόμενη μέχρι το τέλος της ζωής της για την Αριστερά και την προάσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών (Βικιπαίδεια).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Η φεμινίστρια Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου

«Δεν υπάρχει ίσως χώρα, εις την οποίαν το ζήτημα της επισήμου επεμβάσεως της γυναικός εις την πολιτικήν να εθεωρήθη ως η πλέον γελοία ουτοπία, όσον η Ελλάς. Αλλά και δεν υπάρχει βεβαίως χώρα, εις την οποίαν αι γυναίκες [...] να υποβάλλονται εις κάθε είδους θυσίας χάριν της πολιτικής, όσον η Ελλάς». Κ. Παρρέν, (1906)

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1919-1939) η βασική τομή που συντελέστηκε σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (1887-1920) είναι η συνειδητοποίηση ορισμένων γυναικών ότι για τη χειραφέτησή τους είναι απαραίτητος ένας συλλογικός αγώνας. Έτσι γυναίκες με συνείδηση φύλου αρχίζουν να οργανώνονται και να αρθρογραφούν διεκδικώντας την ισοπολιτεία των γυναικών και παρακινώντας τις υπόλοιπες να συσπειρωθούν σε έναν αγώνα υπέρ των δικαιωμάτων τους και να θέτουν τις βάσεις του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Προτεραιότητα δεν είναι πλέον μόνο η οικονομική χειραφέτηση, αλλά και η πολιτική. Η διεκδίκηση ψήφου συσπειρώνει σε κοινό αγώνα όλες τις φεμινίστριες. Ο «*Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός*», που ιδρύθηκε το 1920, αποτελεί την πλέον αντιπροσωπευτική φεμινιστική οργάνωση για την προώθηση των γυναικείων διεκδικήσεων. Όσον αφορά τον γυναικείο λόγο περί δικαιωμάτων που αρθρώνεται και οποίος ενδιαφέρει την παρούσα εργασία, τα ρεύματα που διαμορφώνονται σχετικά είναι: το συντηρητικό-φιλελεύθερο-αστικό, το σοσιαλιστικό, το ριζοσπαστικό και το καινοφανές κομμουνιστικό. Αυτά τα ρεύματα, με κοινό μεν στόχο την ισότητα των φύλων, διαφορετικές δε ιδεολογικές, τακτικές και στρατηγικές επιλογές, θα λάβουν οργανωτική μορφή και θα επιδοθούν σε ποικιλία εκδόσεων για τη δημοσιοποίηση των απόψεών τους και την πίεση για αλλαγές, ενώ κάποια θα ακολουθήσουν τη «*διπλή πολιτική ένταξη*», όπως ονομάστηκε η παράλληλη στράτευση σε φεμινιστικό και γενικότερο πολιτικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα:

2.1 Ο Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας

Ο οργανωμένος γυναικείος αγώνας χαρακτηρίζεται από την ίδρυση του «Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας» στις 11/01/1920, με τη συμβολή της Αύρας Θεοδωπούλου, της Μαρίας Νεγροπόντη, της Ρόζας Ιμβριώτη και φυσικά της Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προάγγελος του ριζοσπαστικού φεμινισμού στην Ελλάδα (Μόσχου-Σακορράφου, 1990). Η πρώτη συνέλευση των ιδρυτριών έστειλε στη Βουλή και στην Κυβέρνηση το πρώτο ψήφισμα του Συνδέσμου, με το οποίο ζητούσε την Ισοπολιτεία. Πρόεδρος του φεμινιστικού αυτού σωματείου ορίστηκε η Μαρία Νεγροπόντη.¹³ Αντιπρόεδροι η Αύρα Θεοδωροπούλου και η Ελένη Πολιτάκη, Γενική Γραμματέας η Μαρία Δεσύπρη και ταμίας η Καλλιόπη Παπαγεωργίου. Δύο υπήρξαν εξ αρχής οι επιδιώξεις του Συνδέσμου: α. η αλλαγή της νομοθεσίας, με σκοπό να καταργηθούν οι αδυσώπητοι φραγμοί που υπήρχαν και εμποδίζαν τη δράση της Ελληνίδας στον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό τομέα. β. η προσπάθεια να σπάσει τις προκαταλήψεις που δηλητηριάζαν όχι μόνο τους άντρες, αλλά και τις περισσότερες γυναίκες των αστικών κυρίως στρωμάτων.¹⁴ Σκοπός του συνδέσμου ήταν να βοηθήσει την Ελληνίδα «να υψωθεί όχι στο επίπεδο που βρίσκεται ο Έλληνας, γιατί αυτό δεν είναι βέβαια ψηλότερο ποιοτικά από το δικό της, αλλά στο επίπεδο που πρέπει να στέκεται ο σύγχρονος άνθρωπος» (Μηνιάτη, στο Μόσχου-Σακορράφου, 1990:155). Από τις πρώτες φροντίδες των ιδρυτριών ήταν ενταχθούν στη Διεθνή Ένωση για την Ψήφο της Γυναίκας, καθώς και στην ελληνική ομοσπονδία των γυναικείων σωματείων, στο Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων.¹⁵ Τέσσερις λέξεις έγιναν το έμβλημα του Συνδέσμου: ίσα δικαιώματα-ίσες υποχρεώσεις. Το πρώτο πρόγραμμα που συνέταξαν οι εμπνευσμένες αυτές γυναίκες, οι ριζοσπάστριες όπως χαρακτηρίστηκαν, αποτέλεσε τις διεκδικήσεις του ελληνικού φεμινισμού την εποχή εκείνη και είναι το ακόλουθο: «ζητούμεν δικαιώματα πολιτικά, αστικά και οικονομικά ίσα και όμοια και για τα δύο φύλα- γυναίκας και άνδρας» ζητούμεν νομοθετικές

¹³ Πρόκειται για τη μητέρα της κριτικού Άλκη Θρύλου, γυναίκα με μεγάλη κοινωνική ακτινοβολία

¹⁴ «Μαθημένες σε πολύ θαλπωρή και άνεση μέσα στο σπίτι τους δεν τολμούσαν να ανοίξουν τα φτερά τους για να κερδίσουν τον έξω κόσμο αποκτώντας δική τους προσωπική ακτινοβολία» (Μόσχου-Σακορράφου, 1990:155).

¹⁵ Ο συντονισμός της γυναικείας δράσης αποτελούσε μία από τις αρχές του συνδέσμου.

μεταρρυθμίσεις και ειδικότερα: α. Υπό αστικήν και κοινωνικήν άποψιν: 1. Ίσα δικαιώματα πατρός και μητρός επί των τέκνων. Εν διαφωνία να αποφαινεται το δικαστήριο. 2. Απόλυτον συμμετοχήν της γυναίκας εις οικογενειακά συμβούλια. 3. Καθιέρωσιν ίσων λόγων διαζυγίου. Εξίσωσιν της εν άρθρω 206 του Ποινικού Νόμου Ποινής. 4. Βελτίωση αμοιβαίου κληρονομικού δικαιώματος μεταξύ των συζύγων και εισαγωγήν δικαιώματος νομίμου μοίρας κατά πρότυπο των κατιόντων. 5. Αναζήτηση της πατρότητος, μετά των συνεπών υποχρεώσεων του γεννήτορος απέναντι και της μητρός και του τέκνου. 6. Άσκησιν της πατρικής εξουσίας υπό της μητρός επί του φυσικού τέκνου δικαίωμα της γυναικός να παρίσταται ως μάρτυς της πράξης αστικού δικαίου εγγραφή της γυναικός εις τους καταλόγους των ενόρκων σύστασιν δικαστηρίων δια παιδιά και νεαρά πρόσωπα με υποχρεωτική συμμετοχή και γυναικών ως δικαστών επέκταση της νομοθετικής προστασίας της πολιτείας επί όλων των κλάδων της γυναικείας εργασίας και αυστηράν εφαρμογήν και συμπλήρωση του νόμου περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων αυστηρά εφαρμογή του άρθρου 279 γάμα του ποινικού νόμου και των περί σωματεμπορίας διατάξεων της διεθνούς συμβάσεως β υπό πολιτική και οικονομική άποψη καθιέρωση του δικαιώματος να εκλέγει και να εκλέγεται η γυναίκες στα αντιπροσωπευτικά σώματα και της τοπικής διοικήσεως και της εθνικής αντιπροσωπείας δικαίωμα διορισμού των γυναικών εις όλας τας δημοσίας θέσεις και εξίσωσε μισθών» (Μόσχου-Σακορράφου, 1990:155-156). Για να μελετηθούν τα θέματα του προγράμματος και να βρεθούν οι καλύτερες λύσεις ο Σύνδεσμος οργάνωσε επιτροπές από μέλη και ειδικούς επιστήμονες εκτός σωματείου, τους πιο διαπρεπείς της χώρας, με σκοπό την υλοποίηση των προτάσεων. Οι σχετικές ενέργειες του Συνδέσμου ήταν δύο ειδών: Η μια έμμεση που απέβλεπε στη διαφώτιση της κοινωνίας με ομιλίες, συζητήσεις, δημοσιεύματα στον καθημερινό και περιοδικό τύπο, καθώς και με ανάλογα φυλλάδια, η άλλη άμεση και συγκεκριμένα η προσπάθεια να πειστεί η Πολιτεία να θεσμοθετήσει το μεταρρυθμιστικό έργο των επιτροπών(Μόσχου-Σακορράφου, 1990:156-157).¹⁶ Όπως γίνεται προφανές οι φεμινιστικές διεκδικήσεις και μάλιστα το αίτημα της ψήφου προκάλεσε σωρεία αντιδράσεων. Όσοι αντιτίθονταν στην άποψη ότι οι γυναίκες θα έπρεπε να έχουν το δικαίωμα να ψηφίζουν, ήταν κυρίως νέοι άντρες. Τα συνηθέστερα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν, για να δικαιολογήσουν αυτή τους την άποψη, ήταν ότι οι γυναίκες δεν διέθεταν την κατάλληλη μόρφωση και εκπαίδευση για να μπορέσουν

¹⁶ Τρεις ήταν οι επιτροπές που συστάθηκαν: για την αστική νομοθεσία, για την εργασία, για τη γυναικεία μόρφωση (Μόσχου-Σακορράφου, 1990:157).

να ασκήσουν τα πολιτικά τους καθήκοντα, ήταν ανώριμες και ως επί των πλείστων αδιαφορούσαν για τα κοινά. Παράλληλα υποστήριζαν ότι με την παραχώρηση αυτού του δικαιώματος στις γυναίκες θα διαταρασσόταν η ισορροπία της οικογένειας και του σπιτιού και η γυναίκα θα απομακρύνονταν από τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της που είχε μέσα στο σπίτι, δηλαδή την ανατροφή των παιδιών, μαγείρεμα κτλ. Μία ακραία άποψη ήταν ότι αποτελούσε απειλή για την θέση των ανδρών, κάτι που σημαίνει πως ενώ θα ανυψώνονταν η θέση της γυναίκας θα μειωνόταν η θέση του άνδρα μέσα και έξω από το σπίτι . Παράλληλα στα συχνότερα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνταν εκείνη την εποχή για να αποκλείσουν τις γυναίκες από την πολιτική, ήταν ότι εφόσον δεν υποχρεούνταν σε στρατιωτική θητεία, δεν θα έπρεπε και να ψηφίζουν. Επιπλέον η φύση των γυναικών θεωρούσαν ότι ήταν *«ελαττωματική»* και σε συνδυασμό με την συναισθηματική τους φύση, δεν θα ήταν ικανές να κρίνουν τον κατάλληλο πολιτικό για να τις εκπροσωπεί. Αυτό το επιχείρημα, φαίνεται να συνδέεται με τη διάδοση του Χριστιανισμού και πιο συγκεκριμένα με το προπατορικό αμάρτημα (Σαμίου, 2013: 204). Από την άλλη, δεν ήταν λίγοι οι πολιτικοί του Μεσοπολέμου, οι οποίοι πίστευαν ότι έπρεπε να επικεντρωθούν σε επίλυση πολύ πιο σημαντικών προβλημάτων από το ζήτημα της ψήφου των γυναικών και χρησιμοποιούσαν το επιχείρημα ότι οι γυναίκες δεν είχαν πολιτική παιδεία και κοινωνική συνείδηση, γεγονός που αποδεικνύεται με την αδιαφορία που δείχνει η πλειοψηφία των γυναικών της χώρας για τις εκλογικές διαδικασίες. Κι είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως ταυτόχρονα, οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου κατηγορούνταν από το ΣΕΚΚΕ-ΚΚΕ ότι εκπροσωπούσαν μία *«αστική εκδοχή της πολιτικής»* και από τους πολιτικούς ότι οι προσπάθειες τους *«δεν είχαν καμία πολιτική αξία»* και ότι χαρακτήριζαν την πολιτική χειραφέτηση και τον φεμινισμό ως *«ξενόφερτο»* και επιπροσθέτως τον συνέδεσαν με τον κομμουνισμό (Γιατσιάτσου, 2021).

2.2. «Ο Αγώνας της Γυναίκας»

Το έντυπο «Ο Αγώνας της Γυναίκας», που γράφεται στη δημοτική γλώσσα, αποτυπώνει τις θέσεις του Συνδέσμου και τις διεκδικήσεις του. Τα μέλη του, που αυτοπροσδιορίζονται ως φεμινίστριες, πιάνοντας το νήμα της φεμινιστικής κίνησης του 19ου αιώνα, υποστήριζαν ότι το κίνημά τους είναι ανθρωπιστικό. Όμως πρωταρχικός

στόχος τους, σε αντίθεση με την πρώτη φάση, ήταν η ισοπολιτεία μέσω της κατοχύρωσης του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου. «Ζητεί [ο Σύνδεσμος] πρωτίστως το δικαίωμα να εκλέγει και να εκλέγεται και η γυναίκα εις τα αντιπροσωπευτικά σώματα και της τοπικής διοικήσεως και της Εθνικής αντιπροσωπείας, όπου ο μισός ενήλικος πληθυσμός της χώρας δεν εκπροσωπείται έως σήμερα» (Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1924:16-18), αίτημα το οποίο συναντούσε σφοδρές αντιδράσεις, με κοινωνικά, αλλά και βιολογικά επιχειρήματα τόσο σε κοινοβουλευτικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό. Αναφέρει η εφημερίδα Νέα Ημέρα (20/3/1928) χαρακτηριστικά: «Ορισμένα τινά Ελληνικά θήλεα ζητούν να δοθεί ψήφος εις τας γυναίκας. Σχετικώς με το ίδιον τούτο θέμα διαπρεπέστατος επιστήμων είχεν άλλοτε αναπτύξει από του βήματος της βουλής το επιστημονικώς πασίγνωστον, άλλως τε, γεγονός ότι παν θήλυ διατελεί εις ανισόρροπον και έξαλλον πνευματικήν κατάστασιν ωρισμένας ημέρας εκάστου μηνός. Επειδή, εν τούτοις, αι ημέραι αύται δεν συμπίπτουν ως προς όλα τα θήλεα, είναι αδύνατον να ευρεθεί ημέρα πνευματικής ισορροπίας και ψυχικής γαλήνης όλων των θηλέων, ώστε την ευτυχή εκείνη τη μέρα να ορίζονται αι εκάστοτε εκλογαί. Η γυναικεία συνεπώς ψήφος είναι πράγμα επικίνδυνον, άρα απόκρουστέον». Το συγκεκριμένο επιχείρημα συνδέεται έμμεσα με τους ισχυρισμούς (σε κοινωνικό επίπεδο) περί ανωριμότητας των Ελληνίδων. Στο τελευταίο θα απαντήσει η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου: «Το επιχείρημα αυτό οι συντηρητικοί το μεταχειρίστηκαν πάντα κατά της καθολικής ψηφοφορίας και των αντρών. Αλλ' οπωσδήποτε ποίαν ωριμότητα εννοούν; Την πολιτική; Αλλά τότε η Ελληνίδα κλείνεται σ' ένα φαύλο κύκλο. Δεν της παραχωρούν ελευθερία γιατί δεν είναι ώριμη, αλλά πως θα ωριμάσει χωρίς να έχει ελευθερία; Αν πάλι εννοούν τη διανοητική ωριμότητα, το επιχείρημα αποκλείει την καλή πίστη, εφόσον δικαίωμα ψήφου έχουν και οι αλκοολικοί ακόμα θα και οι παράφρονες. Αλλά το επιχείρημα αυτό στηρίζουν ακόμα και ένα άλλο που το φέρνουν ως αποτέλεσμα της έλλειψης ωριμότητας. Ότι οι Ελληνίδες δεν τη ζητούν την ψήφο. Αυτό δεν μπορεί να παρθεί ως γενικό. Ότι δεν τη ζητούν ομαδικά, οφείλεται κύρια στον ελληνικό ατομικισμό που παραλύει κάθε ομαδική ενέργεια...» (Αβδελά και Ψαρρά, 1985). Αιτήματά του Συνδέσμου, μεταξύ άλλων, αποτέλεσαν η απόδοση των δικαιωμάτων του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στην τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά και σε εθνικό επίπεδο, καθώς και ο διορισμός των γυναικών στο δημόσιο. Η συσπείρωση όλων και ο κοινός αγώνας θεωρήθηκαν τα προαπαιτούμενα της επιτυχίας του, σε συνδυασμό με την ακηδεμόνευτη από κόμματα δράση. Στη μάχη τους επιδίωξαν να έχουν συμμάχους και «φωτισμένους» άντρες. Και πράγματι θα υπάρξουν εκείνοι που θα ακολουθήσουν τα κελεύσματά τους, όπως ο Γληνός, ο Σβώλος, ο

Τριανταφυλλόπουλος, που συνδέθηκαν με τον κύκλο των δημοτικιστών (Αβδελά και Ψαρρά, 1985). Όμως, ο πολιτικός κόσμος -κατεξοχήν ανδροκρατούμενος- εμφανίζεται αντίθετος και αρκετά σκληρός απέναντι σε αυτές τις διεκδικήσεις, με εξαίρεση τον Αλ. Παπαναστασίου, τον Δ. Γούναρη, τον Αλ. Σβώλο, και άλλες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής, (Σαμίου, 2013), αλλά και διανοούμενους, όπως ο Δημήτρης Γληνός, που δηλώνουν υπέρμαχοι της γυναικείας ψήφου. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» λ.χ. σε ένα ενδιαφέρον ρεπορτάζ (12.2.1930) σχολιάζει αρνητικά τους ηλικιακούς περιορισμούς και την απαίτηση να γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή οι γυναίκες στις οποίες παραχωρείται το δικαίωμα της ψήφου. Φιλοξενεί τη Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου, που απέδιδε τις αντιδράσεις στην ψήφο των γυναικών στις παλιές, ανατολίτικες αντιλήψεις του Ρωμιού, σημειώνοντας πάντως emphaticά πως *«από σήμερα αρχίζουν ουσιαστικά να λογαριάζονται οι Ελληνίδες στη δημόσια ζωή»*. Συχνά ο Σύνδεσμος έρχεται σε σύγκρουση με απόψεις και θέσεις της Αριστεράς εκείνης της εποχής με χαρακτηριστική την αντίδρασή του στην «προστατευτική» αντιμετώπιση των εργαζόμενων γυναικών. Συγκεκριμένα, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) και τα άλλα εργατικά σωματεία είχαν ταχθεί, όπως και οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες, υπέρ της προνομιακής μεταχείρισης των εργαζόμενων γυναικών, της εθελουσίας εξόδου από την υπηρεσία σε περίπτωση γάμου με συμπλήρωση της 15ετίας, με ανάλογη συνταξιοδότηση¹⁷. Ο Σύνδεσμος αντέδρασε έντονα, προβλέποντας τις αρνητικές συνέπειες μιας τέτοιας ρύθμισης στην ισότιμη μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην εργασία. Συνέστησε μάλιστα στις δημοδιδασκάλισσες, οι οποίες πρώτες υπέβαλαν το σχετικό αίτημα, να αγωνιστούν για τη μείωση του χρόνου εργασίας τόσο αντρών όσο και γυναικών (Σακοράφου- Μόσχου, 1990:189). Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου θα γράψει στον Αγώνα της Γυναίκας' (1927, τ. 42) σχετικά: *«Κάθε ιδιαίτερος περιορισμός των ωρών εργασίας, η απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας, η απαγόρευση ορισμένων κλάδων ή εργασιών για τις γυναίκες μονάχα, εκτός του ότι όλα τα κατασταλτικά μέτρα έχουν μηδαμινή αξία, βλάπτουν και τις ίδιες τις γυναίκες γιατί τις υποτιμούν στο οικονομικό επίπεδο»*¹⁸

¹⁷ Το τελευταίο αυτό αίτημα το είχαν διατυπώσει για πρώτη φορά σε υπόμνημά τους προς τους υπουργούς Παιδείας και Οικονομικών στον Προέδρο της βουλής οι δημοδιδασκάλισσες Χανίων. (Αβδελά και Ψαρρά, 1985)

¹⁸ Το 1929 ιδρύθηκε το Διεθνές Συμβούλιο της Ανοιχτής Πόρτας, που είχε την έδρα του στη Κοινωνία των Εθνών, όπως και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και σκοπό «να εξασφαλιστεί στην γυναίκα η ελευθέρια της εργασίας κι να προστατεύεται η εργάτρια με τους ίδιους όρους, όπως και ο άντρας, και η νομοθεσία που αναφέρει τους όρους και τις ώρες εργασίας, τη μισθοδοσία, τα προσόντα και την προαγωγή, να βασίζεται στο είδος της εργασίας και όχι στο φύλο του εργάτη. Να εξασφαλίζεται στη γυναίκα ανεξάρτητα

Σε κάθε περίπτωση, ο Σύνδεσμος γίνεται μέλος της «Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναικεία Ψήφο» (International Woman Suffrage Alliance), γνωστής ως «Αλιάνς» (Alliance) και συνδέεται με το διεθνές φεμινιστικό κίνημα¹⁹. Το 1923 εκδίδεται για πρώτη φορά το περιοδικό του «Ο Αγώνας της Γυναίκας», εμφανίζοντας στις στήλες του ένα συνολικό και σαφές πρόγραμμα για την έξοδο των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Εκδίδεται συνεχώς ως και το 1936²⁰, χρονιά που απαγορεύεται η κυκλοφορία του από τη μεταξική δικτατορία (Σαμίου, 1988. Αγγέλου, 2020). Ένας πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα ακτιβισμός χαρακτηρίζει τις γυναίκες του Συνδέσμου: οργανώνουν δημόσιες εκδηλώσεις, γράφουν κείμενα που εκδίδονται στη σειρά «Φεμινιστική Βιβλιοθήκη», ιδρύουν την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή» (1921) για την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών, το ορφανοτροφείο «Εθνική Στέγη» (1922), τον «Σύλλογο Προστασίας Κρατουμένων Γυναικών Ανηλίκων» (1925), τη «Σχολή κατασκευής παιχνιδιών και εφηρμοσμένης διακοσμητικής» (1929), συντάσσουν υπομνήματα προς τη Βουλή και συμμετέχουν σε συνέδρια και επιτροπές για την προώθηση της ισότητας στην εργασία και στην εκπαίδευση και τη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου. Πρωτοστατεί η ομάδα των ιδρυτριών, πλαισιωμένη κι από άλλες μορφωμένες γυναίκες (λ.χ. Άλκης Θρύλος [Ελένη Ουράνη] και Άννα Παπαδημητρίου), συνδέοντας την πολιτική εξουσία με την κοινωνική πολιτική και τα δικαιώματα (Βλ. Αγγέλου, 2020).

2.3. Η Φεμινίστρια

Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου δίνει δυναμικό παρόν στις δράσεις του Συνδέσμου για 12 χρόνια και συχνά τον εκπροσωπεί δημόσια. Η πρώτη ομιλία γίνεται στο πλαίσιο της Επιτροπής για τη Μόρφωση του Συνδέσμου, η οποία διοργάνωσε κύκλο δέκα

από την περίπτωση του γάμου η του τοκετού, το δικαίωμα να εργάζεται με αμοιβή και κανένας νόμος ή μηχανισμός να μπορέσει να αφαιρέσει το δικαίωμα αυτό», απόψεις που έβρισκαν σύμφωνο τον Σύνδεσμο, που ήδη τις είχε εντάξει από καιρό στα αιτήματά του (Σακοράφου- Μόσχου, 1990:189).

¹⁹ Η International Woman Suffrage Alliance ιδρύθηκε το 1902 στην Ουάσιγκτον των ΗΠΑ. Το 1926, στη Συνέλευση του Παρισιού, η οργάνωση άλλαξε το όνομά της σε International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship και απέκτησε ισχυρούς δεσμούς με την Κοινωνία των Εθνών. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1946, μετονομάστηκε σε International Alliance of Women και από το 1947 ως σήμερα διατηρεί τον συμβουλευτικό ρόλο της στο United Nations Economic and Social Council. Για τη πορεία και δράση της Alliance βλ. Whittick, A. (1979) *Women into Citizen*. London: Atheneum και την ιστοσελίδα International Alliance of Women διαθέσιμη στο: <https://womenalliance.org/>

²⁰ Η έκδοση του περιοδικού ο «Αγώνας της Γυναίκας» διακόπηκε δύο φορές στη πορεία της ζωής του από το 1923 ως σήμερα, το 1936 και το 1967 -τις περιόδους των δύο δικτατοριών που βίωσε η Ελλάδα.

διαλέξεων, στις 10 Μαρτίου του 1920 με τίτλο «Η Γυναίκα και η Κοινωνική Πρόνοια» (Σακοράφου- Μόσχου, 1990:162). Δηλώνει συνεχώς τη φεμινιστική της ταυτότητα και υπερασπίζεται με σθένος τη φεμινιστική ιδεολογία. Σε διάλεξή της που έγινε στις 19/3/1921 στην αίθουσα του Ελληνικού Ωδείου θα ισχυριστεί: «Στους σκεπτικιστάς η λέξη φεμινισμός εμπνέει το λιγότερον τόση αντιπάθειαν όση και τα διάφορα άλλα ονόματα των ποικίλων σύγχρονων κοινωνικών τάσεων, γιατί τους φαίνεται πως έχουν την αποκλειστικότητα μιας κοινωνικής πανάκειας... Όμως για κείνον που έχει τη δύναμη του φιλοσοφημένου στοχασμού και μπορεί να συλάβη την ουσία των φαινομένων κάτω από την εναλλαγή των μορφών, τα κοινωνικά ρεύματα ανεξάρτητα από τη θετική τους αξία, έχουν και μια πρόσθετη χρησιμότητα: γίνονται φορείς προόδου στην ανθρωπότητα. Γιατί πρόοδος μόνο με την αλληλοσύγκρουση των ιδεών γεννιέται. Η διανοητική στασιμότητα, ή αποτελμάτωση, είναι ένα νοσηρό φαινόμενο που απαντιέται μόνο στις γερασμένες πεια κοινωνίες ή τις καθυστερημένες και γι' αυτό ανίκανες να πάρουν μια οιαδήποτε στάση στα μεγάλα προβλήματα της ζωής... Ο φεμινισμός δεν εξαντλείται με τις ωρισμένες διεκδικήσεις της γυναίκας μέσα στη σημερινή κοινωνία. Ο φεμινισμός στην ουσία του είναι μια ανακατάταξη του ανθρώπινου παράγοντα και έτσι θάχει αποτέλεσμα μια κολοσσιαία πρόοδο σ' όλη την ανθρωπότητα... Αλλά ποια είναι η θέση του στην Ελλάδα; Ποια τα προβλήματα που μας παρουσιάζονται σήμερα και τι είδους λύσεις προβάλλει για αυτά ο φεμινισμός; ... Γι αυτό οι πρώτες διεκδικήσεις της γυναίκας γενικά και της Ελληνίδας ιδιαίτερα μπορούν να συνοψιστούν στην ισότητα των δικαιωμάτων για τα δύο γένη. Τα προβλήματα που δημιουργούνται ανάλογα μπορούν να διαιρεθούν σε δύο κύκλους σύμφωνα με τις κεφαλαιώδεις εκδηλώσεις της σημερινής ζωής: σε προβλήματα που ανάγονται στην οικογενειακή ζωή και σε προβλήματα που περικλείονται στη δημόσια ζωή των ατόμων. Όλα παρουσιάζονται σε δύο απόψεις τη νομική και την κοινωνική...» (Αβδελά και Ψαρρά, 1985). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η μακρόχρονη ενασχόλησή της με τα μητρικά δικαιώματα ζητώντας, μεταξύ άλλων, ίσα δικαιώματα και των δύο γονέων απέναντι στα παιδιά, νομική ευθύνη του πατέρα για την ανατροφή του παιδιού που γεννήθηκε εκτός γάμου- θέμα εξαιρετικά ευαίσθητο τη συγκεκριμένη εποχή, αδιαίρετη και ενιαία ηθική και για τον πατέρα και για την μητέρα. Αυτή η ενιαία ηθική, γίνεται αντιληπτή από τη στάση που κρατάει το κράτος στην προστασία εξώγαμων παιδιών:²¹ «Ποια είναι η νομική θέση της γυναίκας μητέρας: Μειωμένη απέναντι των

²¹ Σε περίπτωση που η γυναίκα αποκτούσε παιδιά εκτός γάμου, τότε αμφότεροι (μητέρα και παιδί), είχαν το στίγμα του νόθου. Ακόμα, κοινωνικά η ταυτότητα του παιδιού δεν αναγνωριζόταν, ενώ το κράτος εξαιρούσε τον πατέρα από όλες τις ευθύνες, ενώ από την άλλη πλευρά, υποχρέωνε την μητέρα να το

παιδιών, ταπεινή συγκριτικά με τη θέση του αντρός εφόσον ισχύει ακόμα η πατρική εξουσία, υπόλοιπον άλλων καιρών, άλλης αντίληψης δικαίου, συγχρονισμένης εντελώς τότε με την πατριαρχική σύνθεση της οικογένειας, όπως είχε δημιουργηθεί ανάλογα με τις τότε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η μητέρα έτσι μέσα στην οικογένεια δεν μπορεί νάχη άλλη θέληση από τη θέληση του πατέρα για τα παιδιά της. Και όλοι οι διθυραμβικοί ύμνοι στη σπουδαιότητα του κοινωνικού ρόλου της μητέρας, μένουν μόνο ωραία λόγια που ανταποκρίνονται σε κάποιες εσώψυχες ποιητικές διαθέσεις, αν δεν καλύπτουν με πονηρία τη νομική πραγματικότητα, που περιορίζει το ρόλο της μητέρας στη λειτουργία μιας παιδοποιητικής μηχανής... Ποια είναι ακόμα η νομική θέση της γυναίκας μητέρας έξω του γάμου, της μητέρας του φυσικού παιδιού; Η εξώγαμη μητέρα έχει μονάχη αυτή τις υποχρεώσεις που θάπρεπε να βαραίνουν τους δύο γεννήτορες. Μονάχα αυτή είναι υποχρεωμένη να αναθρέψει το παιδί του κοινού σφάλματος. Γιατί ο ποινικός νόμος τιμωρεί ειδικά την εγκατάλειψη ενώ ο πατέρας, πατέρας συχνότατα και νόμιμων παιδιών, περιφέρεται ανενόχλητος χωρίς καμιά νομική υποχρέωση και ρίχνει τις περισσότερες φορές πρώτος αυτός στη μητέρα του παιδιού του την πέτρα του κοινού αναθέματος. Και μπροστά στα μάτια μας ξετυλίγεται σπαρταριστά η ανθρώπινη δυστυχία με την εγκατάλειψη τόσων παιδιών... Αυτή είναι αρχή στις γενικές της γραμμές η νομική θέση της γυναίκας μητέρας και της γυναίκας συζύγου. Γι αυτό και τα αντίστοιχα αιτήματα του φεμινισμού είναι: α. ίσα δικαιώματα των δύο γονέων ως προς τα παιδιά. β. καθιέρωση της νομικής ευθύνης του πατέρα για την ανατροφή του εξώγαμου παιδιού. γ. ενιαία ηθική για αμφότερους τους συζύγους». Οι προωθημένες απόψεις της διατυπώνονται με σαφήνεια και στο άρθρο της «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα» (Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1924:16-18), στο οποίο είναι εμφανές και το ενδιαφέρον της για τις νεαρές γυναίκες και τα κορίτσια: «Με την εργασία του κοριτσιού την παραγωγική, η ανισότητα στην οικογένεια ασφαλώς θα μειωθεί και θα λείψει όταν η γυναίκα αποκτώντας την οικονομική της ανεξαρτησία και φθάνοντας σε ένα διανοητικό και ηθικό επίπεδο ανώτερο, θα θεωρή ανάξιο της να αγοράζεται για την προίκα της ή να πουλιέται για το χρήμα. Όταν αποκτήση συνείδηση του εαυτού της και των υποχρεώσεων που έχει σαν κοινωνικό άτομο. Γι' αυτό χρειάζεται μόρφωση, διανοητική και ηθική, αυτή που είναι η βάση για τη δημιουργία αληθινών χαρακτήρων». Ταυτόχρονα ασκεί αυστηρή κριτική στην ελληνική οικογένεια, την οποία φαίνεται να θεωρεί υπαίτια όλων των συμφορών

μεγαλώσει. Σε περίπτωση που η μητέρα άφηνε το παιδί, κατηγορούνταν για ποινικό αδίκημα. Έτσι φαίνεται για ακόμα μια φορά, ότι το κράτος παραβίαζε τα δικαιώματα της γυναίκας (Αβδελά και Ψαρρά, 1985).

που συνδέονται με το φύλο: «Μα εξ' άλλου ούτε η διανοητική ούτε και η ηθική μόρφωση όπως εννοούνται σήμερα συγχωνευμένες μέσα στην έννοια της κοινωνικότητας μπορούν ν' αναπτυχθούν μέσα στη σημερινή Ελληνική οικογένεια που βασίζεται στην ανισότητα. Μόνο η ισότητα σαν μπη στην οικογένεια θα δόση το καίρειο πλήγμα κατά του ατομικισμού. Και θάταν το μεγαλύτερο ίσως ευεργέτημα που μπορούσε να γίνη στον Ελληνικό λαό, το στενά ατομικιστικό και εγωιστικά αδιάφορο για κάθε ομαδική ενέργεια και δράση, τα σπουδαιότερα δηλαδή γνωρίσματα του κοινωνικού ανθρώπου... Η ισότητα στην οικογένεια θάχη αποτέλεσμα την απλότητα και ειλικρίνεια των τρόπων, το στολίδι αυτό των αληθινά πολιτισμένων ανθρώπων» (*Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1924:16-18).²²

Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου δεν θα πάψει να αρθρογραφεί στον *Αγώνα της Γυναίκας* καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας της στη συγκεκριμένη φεμινιστική οργάνωση. Πολλά από τα άρθρα της συμπεριλαμβάνονται και στην Ανθολογία φεμινιστικών κειμένων των Αβδελά και Ψαρρά (1985) με τίτλο *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*²³. Από το συγκεκριμένο βιβλίο σταχειολογούμε (ενδεικτικά): «Η σωματεμπορία γυναικών και παιδών και η Κοινωνία των Εθνών» (1925), «Το δίκιο της τηλεφωνήτριας» (1925) «Η γυναίκα στην εργασία - οι νοσοκόμες» (1927), «Νοσοκόμοι-γυναίκες» (1927), «Οι εργάτριες ταπητουργίας» (1927), «Η γυναίκα στην εργασία» (1927), «Η σημασία της ψήφου» (1929), «Οι εργαζόμενες σε διωγμό» (1929), «Το ζήτημά μας» (1929), «Ο διωγμός της υπαλλήλου και οι επαγγελματικές οργανώσεις» (1930), «εργασία και μητρότης» (1930), «Το εργαζόμενο παιδί» (1930) κ.ά. (Αβδελά και Ψαρά, 1985). Η Μαρία Σβώλου ως ιδρυτικό μέλος και Γενική Γραμματέας του Συνδέσμου είναι η πρώτη, η οποία προτείνει στη χώρα μας τον εορτασμό της ημέρας της 8ης Μαρτίου. Παράλληλα εκπροσωπεί συχνά τον Σύνδεσμο στις επαφές του με άλλες γυναικείες οργανώσεις και φορείς, αλλά και με οργανώσεις με αντιτιθέμενες στον φεμινισμό απόψεις όπως λ.χ. το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ), μετέπειτα ΚΚΕ και το Σοσιαλιστικό κόμμα²⁴. Στη σημαντική

²² Ωστόσο, παρά την κριτική της δεν αποφεύγει εντελώς μια ρομαντική προσέγγιση του θεσμού της οικογένειας καταλήγοντας στο ότι: «όλες οι ταπεινές μικροπονηρίες, οι ψευτιές, από τις πιο άκακες ως τις πιο σπουδαίες, που εξευτελίζουν εκείνον που τις λείει και στα ίδια του τα μάτια, όλες αυτές οι αθλιότητες, έχουν κοινή πηγή την ανισότητα στην οικογένεια! Και από κει όλα μεταφέρονται στην κοινωνική ζωή» (*Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1924:16-18).

²³ «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα», «Το νέο ελληνικό σύνταγμα σχετικά με τη γυναίκα», «Η προστασία της γυναίκας στην εργασία», «Διακοσμητική μόρφωση», «Οι εργαζόμενες σε διωγμό», «Η πρώτη νίκη», «Ο διωγμός εξακολουθεί», «Δύο μέτρα – δύο σταθμά», «Το ψέμα»

²⁴ Διαβάζουμε στο περιοδικό *Σοσιαλιστική Ζωή* στο άρθρο με τίτλο «Βενιζελικός Φεμινισμός» το ακόλουθο σχόλιο: «Η κυρία Θεοδωροπούλου κατέβασε στον Πειραιά την κ. Βενιζέλου για να την εγγράψει δημότισσα. Για να φανεί δηλαδή ότι η κ. Βενιζέλου θα ψηφίσει. Άρα θα πρέπει να πάνε να ψηφίσουν κι οι άλλες γυναίκες... Τώρα αρχίζει να βενιζελίζει ή απλώς ζητεί να εκμεταλλευτεί το

εκδήλωση των γυναικείων οργανώσεων της Αθήνας την 27ή Ιουλίου του 1923, στο θέατρο Διονύσια, η Μαρία Δεσύπρη Σβώλου θα τονίσει στην ομιλία της: «Από την πιο σκληρή εκμετάλλευση του παιδιού ως την τραγωδία της εργαζομένης μάνας .Απ' τα κάτεργα της δουλειάς ,που έπαψαν πια να τρέφουν τους σκλάβους των ως την αγωνία της φτωχής νοικοκυράς και την αθλιότητα της άνεργης κοπέλας .Από την αγοροπωλησία του γάμου ως την σωματεμπορία και ως την κόλαση του οίκου ανοχής , να η πραγματική θέση μας στη σημερινή κοινωνία, να ο πολιτισμός της που φοβάστε μη τυχόν και θιγεί! Έλαβε, τέλος, μέρος σε σημαντικά διεθνή συνέδρια και συναντήσεις όπως το Δ' Συνέδριο της Μικρής Αντάντ των Γυναικών (*Αγώνας της Γυναίκας*, 1927,τ. 47-46) και το Έβδομο Συνέδριο για την Καταπολέμηση της Σωματεμπορίας (*Αγώνας της Γυναίκας*, 1927,τ. 48-49). Εκείνο που αξίζει να σημειωθεί ωστόσο είναι το γεγονός πως η Σβώλου ανήκε σε έναν μικρό πυρήνα γυναικών του Συνδέσμου, ο οποίος επιχειρεί να διευρύνει τα πολιτικά όρια του φεμινισμού και που εκφράζεται στην άποψή της περί «*ανακατάταξης του ανθρώπινου παράγοντα*» (Σβώλου χ.χ.), όπως άλλωστε και η συνοδοιπόρος της στο δρόμο για την ένταξη στο ΚΚΕ Ρόζα Ιμβριώτη, που διατυπώνει τη δική της άποψη περί «*πατριωτικού ορισμού του φύλου*» (Αβδελλά και Ψαρρά, 1985:38)²⁵

βενιζελικό κύρος; Λησμονούν λοιπόν οι κουτοέξυπνες γυναίκες δημοκράτισσες αστές ότι με τον να αναμινγνούν την κυρία Βενιζέλου στην κίνησή τους, κάνουν ολόκληρη την αστική γυναικεία κίνηση κομματικό εξάρτημα του κυρίου Βενιζέλου;» (στο Σακοράφα- Μόσχου, 1990:186).

²⁵ Ρόζα Ιωάννου, αργότερα Ιμβριώτη (Αθήνα 1898 - Αθήνα 1977): Φιλολόγος και εκπαιδευτικός, μέλος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», αγωνίστηκε για την καθιέρωση της δημοτικής και άλλες μεταρρυθμίσεις. Συνδέθηκε με τα περίφημα «Μαρασλειακά» το 1925, τις αντιδράσεις δηλ. που προκάλεσε η δική της διδασκαλία στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας στο Μαρασλείο Διδασκαλείο, την οποία είχε αναλάβει μετά από πρόταση του Δημήτρη Γληνού και του Αλέξανδρου Δελμούζου, ηγετικών στελεχών του Εκπαιδευτικού Ομίλου και οι οποίοι επιχειρούσαν τότε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ιδρυτικό μέλος του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας», συνδέθηκε επίσης με τους αγώνες του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος για να αποκτήσουν οι γυναίκες πολιτικά και αστικά δικαιώματα. Το 1934 έγινε η πρώτη γυναίκα γυμνασιάρχης και ανέλαβε το Γυμνάσιο του Κιλκίς. Με πρωτοβουλία της ιδρύθηκε το 1937 το Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (ΠΕΣΑ) για παιδιά με νοητική υστέρηση (Βικιπαίδεια).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Από τον Φεμινισμό στην Αριστερά ή η υποταγή του έμφυλου στο ταξικό

Το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα γεννήθηκαν στο πλαίσιο της αστικής εξουσίας που εγκαθιδρύθηκε από τη σύσταση του ελληνικού κράτους και της προωθούμενης σε αυτό ανάπτυξης του καπιταλισμού. Ο πρώτος πυρήνας διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα δημιουργήθηκε από Γάλλους πρόσφυγες οπαδούς του ουτοπικού σοσιαλιστή Σαιν Σιμόν, οι οποίοι έφτασαν στο Ναύπλιο το 1832 ως προστατευόμενοι του τότε υπουργού εξωτερικών Ιωάννη Κωλέττη που τους διόρισε σε κυβερνητικές θέσεις (Νούτσος, 1990).²⁶ Η πρώτη απεργία στο ελληνικό κράτος πραγματοποιήθηκε το 1879 στη Σύρο, παρά την ποινική πρόβλεψη που απαγόρευε την «εκούσια αργία» (Νούτσος, 1990).²⁷ Το πρώτο συνδικάτο, το οποίο ονομάστηκε «Σύνδεσμος Τυπογράφων», ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1882 και κυκλοφόρησε για σύντομο χρονικό διάστημα την ομώνυμη εφημερίδα με υπότιτλο Εφημερίς του Εργατικού λαού (Νούτσος, 1990). Το 1892 ιδρύθηκε το πρώτο Εργατικό Κέντρο της χώρας στη Ζάκυνθο (Νούτσος, 1990). Κατά τις δεκαετίες του 1870 και 1880 εμφανίστηκαν σποραδικά σοσιαλιστές σε διαφορετικά κέντρα. Όμως οι σοσιαλιστές της εποχής δεν ανέπτυξαν σταθερή πολιτική και συνδικαλιστική δράση.²⁸ Ο πρωτόλειος είναι αλήθεια ορισμός του σοσιαλισμού εκ μέρους τους συνοδεύονταν από το σύνθημα των αστικών επαναστάσεων «Ελευθερία- Ισότητα- Αδελφότητα» και αντανάκλασε τις αντιφάσεις όλου του σοσιαλιστικού κινήματος της εποχής. Εξάλλου το φανερώνει ο προσδιορισμός των τελικών σκοπών σοσιαλισμού, τον οποίο επαγγέλλονται: «βίος

²⁶ Η δράση των αποδοχών του Σαιν Σιμόν βρήκε απήχηση σε κύκλους κωλετικών διανοουμένων, κυρίως γιατρών και δικηγόρων, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στην πλειοψηφία τους σε γαλλικά και ιταλικά πανεπιστήμια (Μοσκόφ, 1985). Ο σπουδαγμένος στη Γαλλία Φραγκίσκος Πυλαρινός ανέφερε πρώτος τον όρο «κοινωνισμός» στην Ελλάδα στον επικήδειο που εκπόνησε για τον Αδαμάντιο Κοραή το 1833 πιο συγκεκριμένα ανέφερε ως φιλοσοφική αποστολή του δεκάτου ενάτου αιώνα το τρίπτυχο «ελευθερία-ισότητα- κοινωνισμός» (Πυλαρινός, 1833 στο Νούτσος 1990:31).

²⁷ Η Σύρος ήταν μέχρι το 1880 το πρώτο λιμάνι της χώρας όπου αναπτύχθηκε έντονη εφοπλιστική δραστηριότητα ενώ το διάστημα 1857 έως 1892 λειτούργησε εκεί η εταιρεία ελληνικής ατμοπλοΐας που ήταν η μοναδική στη χώρα (Παπαθανασόπουλος, 1988).

²⁸ Το 1883 ο φοιτητής του Πολυτεχνείου Σταύρος Καλλέργης και ο Ρόκκος Χοϊδής προσπάθησαν να ιδρύσουν την εφημερίδα «Ελευθερία» (Κορδάτος, 1972).

ελεύθερος βιοτικών φροντίδων διά πάντας, τροφή τακτική και υγιεινή δια πάντας, ενδυμασία επαρκής και καθαρά δια πάντας, κατοικία κατά τους κανόνες υγιεινής διά πάντας αναλόγως, υποχρεωτική εργασία δια πάντας, μέσα άφθονα εκπαιδεύσεως κατά την κλίσιν εκάστου», χωρίς ωστόσο το τελευταίο να κάνει σαφή αναφορά στην ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, όπως θα κάνει λίγα χρόνια αργότερα το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σοσιαλιστής, 1890 στο ΚΚΕ, 2018: 245). Αξίζει να αναφερθεί πως την ίδια περίοδο εμφανίζονται και οπαδοί του αναρχισμού, κυρίως στην Πάτρα, που φαίνεται όμως να εξαφανίζονται ουσιαστικά στις αρχές περίπου του εικοστού αιώνα (ΚΚΕ, 2018).

Αναφερόμενες/οι στην ελληνική Αριστερά ευρύτερα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο δεν μπορεί παρά να θεωρήσουμε ως αφετηρία της πρώτης κομματικής της έκφρασης την άφιξη στην Ελλάδα από την Κωνσταντινούπολη του ζεύγους Νικολάου και Αθηνάς Γιαννιού, το 1910 και το 1911 αντίστοιχα και την ίδρυση από αυτόν/ή του «Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών» (Σ.Κ.Α.), το οποίο λίγα χρόνια αργότερα θα μετατραπεί στο «Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας».²⁹ Κατά την παραμονή τους στην Αθήνα ο Νικόλαος Γιαννιός συχνά συλλαμβάνεται και φυλακίζεται για τη δράση του, ενώ μετά το ξέσπασμα των βαλκανικών πολέμων (1912-1913) στρατεύεται για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Η Αθηνά Γιαννιού, από την άλλη, παρακολουθεί ως ακροάτρια μαθήματα στη Φιλοσοφική Σχολή και παράλληλα συνεχίζει τον αγώνα για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών και την ισότητα των φύλων, καθώς έχει πλήρη συνείδηση για το πόσο δύσκολη είναι η ζωή για τους/τις πνευματικούς/ές ανθρώπους και πόσο κοινωνικά παραγκωνισμένες είναι οι γυναίκες στην Ελλάδα. Αρνούμενη να συντηρείται από τον άνδρα της, εργάζεται σαν δασκάλα στο ιδιωτικό σχολείο Μεταξά και στο Παρθεναγωγείο της Λασκαρίδου. Παράλληλα συνεχίζει τη συνεργασία με το περιοδικό της Πόλης *Νέο Πνεύμα* και το 1912 δημοσιεύει τη μελέτη της *Η καταγωγή του ανθρώπου και η εξέλιξή του στην κοινωνία: Λαμάρκ, Ντάρβιν, Μαρξ*. (Βικιπαίδεια).³⁰ Την ίδια περίοδο μαζί με τον Γιαννιό εκδίδουν τα έντυπα *Εργάτης* και *Σοσιαλισμός*. Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων γίνεται μέλος του σωματείου «Πανελλήνιος Σύλλογος Γυναικών», που δραστηριοποιείται στη βοήθεια των στρατιωτών και των οικογενειών τους. Τον Οκτώβριο του 1919 η

²⁹ Ο Γιαννιός είναι από τους λίγους Έλληνες που είχε μνηθεί στις αρχές του επιστημονικού σοσιαλισμού κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Παρίσι και προσπαθεί να μεταφέρει τις θεωρίες αυτές στους εργάτες της Αθήνας κάνοντάς τους μαθήματα (Νούτσος, 1990).

³⁰ που δέχεται επαίνους ως πρότυπο γραφής σε δημοτική γλώσσα, από τον δημοτικιστή γλωσσολόγο Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Γιαννιού, πιστεύοντας ότι ο αγώνας για τη γυναικεία χειραφέτηση συνδέεται με τον αγώνα για τον σοσιαλισμό, ιδρύει μαζί με άλλες γυναίκες τον «Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών» (Σ.Ο.Γ.), σαν τμήμα του «Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας». Το πρόγραμμα των σοσιαλιστριών έχει τίτλο «Ζητούμε δικαιώματα οικονομικά, αστικά και πολιτικά» (Σοσιαλιστική Ζωή Α/1, 1928:12. Α/3, 1928: 41-42).

Ενδιαφέρον έχει ότι ο Σοσιαλιστικός Όμιλος είναι η μόνη οργάνωση του μεσοπολέμου που υπερασπίζεται το δικαίωμα των γυναικών στην άμβλωση, αίτημα αρκετά ριζοσπαστικό για την Ελλάδα της περιόδου, όπου η μητρότητα είναι πλήρως εξιδανικευμένη και οι θρησκευτικές προλήψεις κυρίαρχες (Μόσχου-Σακοράφου, 1990). Συνομιλεί και συνεργάζεται με τον *Σύνδεσμο υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας* και το *Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*, ωστόσο, στο γνωστό άρθρο της «Οι γυναίκες και η δημοτική ψήφος» εκφράζει την άποψη ότι είναι πρόωγη η διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου και ότι οι Ελληνίδες πρέπει πρώτα να μορφωθούν και να συνειδητοποιηθούν ως πολίτες για να χρησιμοποιήσουν σωστά το δικαίωμά τους αυτό, γεγονός που τη φέρνει σε αντιπαράθεση με τις θέσεις της Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου.³¹ Τη συγκεκριμένη άποψη θα αναθεωρήσει το 1930, όταν θα υποστηρίζει το αίτημα της καθολικής ψήφου των γυναικών. Η γνώμη της Σβώλου είναι από την αρχή εντελώς αντίθετη: «Οι Ελληνίδες έχουν ανάγκη της ψήφου, για να πετύχουν τουλάχιστον τις νομικές διεκδικήσεις τους... αλλά η αξία της απονομής πολιτικής ελευθερίας στη γυναίκα έχει μεγάλη σημασία και από ηθική άποψη, γιατί όσο και αν μένει κανείς σκεπτικός για τη γενικότερη αξία της καθολικής ψήφου και όσο και αν βλέπει κάθε μέρα και πιο καθαρά πως η πολιτική ελευθερία μηδενίζεται μέσα στην οικονομική σκλαβιά και πως εκεί συγκεντρώνονται οι νέοι κοινωνικοί αγώνες, όμως κάθε αξία πολιτισμού που κατακτιέται στέκεται σαν φωτεινός φάρος και προσελκύει όσους έρχονται κατόπιν... η απονομή της πολιτικής ελευθερίας στη γυναίκα θα είχε ανυπολόγιστη πολιτική αξία, γιατί έτσι η γυναίκα θα αποκτούσε τη συνείδηση του πολίτη και το ενδιαφέρον για τα κοινά θα το μετέδιδε μέσα στην οικογενειακή ζωή στα παιδιά της, ενδιαφέρον ακριβώς αυτό που λείπει στο σημερινό Έλληνα ...στο τέλος, και αν ακόμα ήθελε κανείς να αποκλείσει κάθε καλό αποτέλεσμα από τη συμμετοχή της Ελληνίδας στην πολιτική ζωή, εφόσον το δημοκρατικό μας πολίτευμα -όπως άλλωστε όλα τα δημοκρατικά πολιτεύματα -στηρίζεται

³¹ «Είμεθα άραγε προετοιμασμένες για το υψηλό αυτό καθήκον; Έχουμε την ωριμότητα να μείνουμε ανεπηρέαστες από τον άνδρα και μπαίνοντας μες στη Βουλή να εργαστούμε για την χειραφέτησή μας; [...] πολιτειακή προπόνηση και διαπαιδαγώγηση συστηματική για να μάθουμε όλες έως την τελευταία εργάτρια και χωρική να ξεχωρίζουμε το τι συμφέρει και τι δε συμφέρει σε εμάς τις γυναίκες. Έτσι θα πάρουμε την ψήφο όχι από μίμηση αλλά από συναίσθηση της ανάγκης να την πάρουμε(...)» (Γαϊτάνου-Γιαννιού, 1928:30)

στην αρχή της καθολικής ψηφοφορίας η αρχή αυτή δεν μπορεί να εννοηθεί παρά με την ισοπολιτεία των δύο φύλων» (*Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1924). Τον Ιούλιο του 1917 ο Γιαννιός εκδίδει τον *Ριζοσπάστη* ως «εφημερίδα δημοκρατικών αρχών» και η Γιαννιού συμμετέχει στην έκδοσή του. Τον Οκτώβριο του 1917 το ξέσπασμα της Μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης και η δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης συγκλονίζουν το κόσμο και επηρεάζουν την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Στις 21 Οκτωβρίου συγκαλείται το Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο το οποίο ιδρύει τη «Γενική Συνομοσπονδία Εργατών της Ελλάδος» (ΓΣΕΕ). Κατά τη διάρκεια των εργασιών του, υπερψηφίζεται η αρχή «της πάλης των τάξεων», η δράση της Συνομοσπονδίας «πέραν πάσης αστικής επιρροής» και καθιερώνεται ο επίσημος εορτασμός της εργατικής τάξης την 1η Μαΐου. Λίγο αργότερα, στις 4 Νοεμβρίου 1918, αρχίζει στον Πειραιά το Α΄ Πανελλαδικό Σοσιαλιστικό Συνέδριο, όπου συναντιούνται για πρώτη φορά οι διάφορες τάσεις του κινήματος (ΚΚΕ, 2018).³² Στο συνέδριο κυριαρχούν δύο ρεύματα: ένα αριστερό ρεύμα επηρεασμένο από τη ρωσική επανάσταση και τη διάσπαση των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων και ένα σοσιαλδημοκρατικό, το οποίο υποστηρίζει την ομαλή πορεία προς τον σοσιαλισμό και την πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου για την Μεγάλη Ελλάδα. Ο Γιαννιός εντάσσεται στο δεύτερο αυτό ρεύμα, το οποίο διαφωνεί με τους άλλους συνέδρους σε ζητήματα ιδεολογίας και εξωτερικής πολιτικής και αποχωρεί από το συνέδριο. Το Α΄ Σοσιαλιστικό Συνέδριο καταλήγει στην ίδρυση κόμματος που ονομάζεται «Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος» (ΣΕΚΕ) (4-10 Νοέμβρη 1918), το μετέπειτα «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας» (ΚΚΕ, 2018).

3.1. Το ΣΕΚΕ και το «Γυναικείο Ζήτημα»

Κανένας αγώνας δεν μπορεί να έχει θετικό αποτέλεσμα και προοπτική, δίχως την οργάνωση και τη συμμετοχή των γυναικών της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων (ΣΕΚΕ, 1920)

Η ίδρυση του ΣΕΚΕ το 1918 υπήρξε σημείο τομής, σταθμός για την ταξική συνειδητοποίηση σημαντικού τμήματος των λαϊκών στρωμάτων της εποχής και

³² Ο Γιαννιός μιλάει με πάθος υπέρ της «Κοινωνίας των Εθνών» και της ένωσης «όλων των Κρατών του Αίμου εις μίαν Δημοκρατικήν Βαλκανικήν Ομοσπονδίαν υπό την εγγύησιν της Κοινωνίας των Εθνών».

αρκετών-δεδομένων των έμφυλων συνθηκών-γυναικών τους, οι οποίες έρχονται σε επαφή το ζήτημα της ισοτιμίας και της αναγκαιότητας για την επίτευξή της πάλης, πάντοτε στο πλαίσιο της κυρίαρχης κομματικής, αντροκεντρικής φυσικά, αντίληψης περί ταξικής πάλης και σύγκρουσης. Για το ΣΕΚΕ μέρος του συγκεκριμένου αγώνα αποτελούσε η χειραφέτηση του κινήματος των εργαζόμενων γυναικών ιδεολογικά και πολιτικά από την επίδραση της αστικής τάξης. Θα διακηρύξει πως μόνο η εργατική τάξη μπορεί και έχει συμφέρον να παλέψει με στόχο την ισοτιμία των δύο φύλων, μόνο η εργατική τάξη έχει συμφέρον, αλλά και αποστολή της, να βαδίζει έως το τέρμα το δρόμο που οδηγεί στην κατάργηση της εκμετάλλευσης. Και είναι γεγονός πως είναι το πρώτο πολιτικό κόμμα στη χώρα μας που από το 1ο ιδρυτικό του συνέδριο (4-10/17 - 23 Νοέμβρη 1918) ανέλαβε την ευθύνη και το καθήκον « να παλέψει για την ισοτιμία της γυναίκας» (ΚΚΕ, 2018). Είναι ενδεικτικό ότι στο πρώτο του πρόγραμμα περιλήφθηκαν, ανάμεσα στα άλλα, και τα παρακάτω αιτήματα:

- Το δικαίωμα της ψηφοφορίας και της εκλογής σε άνδρες και γυναίκες για κάθε είδος εκλογής. (σημείο 2).
- Πλήρης αστική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική εξίσωση των γυναικών προς τους άνδρες. Κατάργησις όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού. (σημείο 12)
- Ίδρυση χωριστών φυλακών για ανήλικους και γυναίκες και για τα πολιτικά αδικήματα. (σημείο 14).
- Με νόμο απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας για παιδιά και γυναίκες.
- Με νόμο υποχρέωση των δήμων και κοινοτήτων να συντηρούν γυναικολογικά μαιευτήρια για τις γυναίκες των εργατών, με πλήρεις αποδοχές οχτώ πριν του τοκετού και οχτώ μετ' αυτόν εβδομάδας και 8 εβδομάδες μετά τον τοκετό.
- Καθιέρωση του πολιτικού γάμου.(ΚΚΕ, 2018)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αίτημα της «*δια νόμου υποχρεώσεως των Δήμων και Κοινοτήτων να συντηρούν γυναικολογικά μαιευτήρια, διά τας γυναίκας των εργατών με πλήρεις αποδοχές οχτώ πριν του τοκετού και οχτώ μετ' αυτόν εβδομάδας*» (ΚΚΕ, 1974). Το ζήτημα που τίθεται όμως είναι το κατά πόσον είναι ρεαλιστικά στη συγκεκριμένη περίοδο τα συγκεκριμένα αιτήματα, δεδομένης και της κοινωνικής συγκρότησης των μελών του κόμματος και του μορφωτικού τους επιπέδου ή υπήρξαν περισσότερο μια διακηρυκτική αρχή συνδεδεμένη με τις έως τότε επεξεργασίες των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Σε κάθε περίπτωση πάντως συνδέεται αντικειμενικά

με το όραμα της μετάβασης στον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό, αλλά και με τη βασική λενινιστική αντίληψη περί της επίλυσης σε καπιταλιστικές συνθήκες αστικών/δημοκρατικών προβλημάτων για τη διευκόλυνση της μετάβασης, αλλά και αργότερα της εγκαθίδρυσης του νέου αυτού κοινωνικοοικονομικού συστήματος (Γκασούκα, 1998). Έτσι ή αλλιώς και παρά τη συγκρότηση Γυναικείου Γραφείου το 1924 που λειτουργούσε δίπλα στο Πολιτικό Γραφείο του κόμματος, η πραγματικότητα είναι πως στα μέσα του 1927 ο αριθμός των γυναικείων κομματικών μελών της κομματικής οργάνωσης Αθήνας ήταν μόλις 13 έναντι των 257 ανδρών, δηλαδή μόλις 4,81%, εκ των οποίων 9 ήταν διανοούμενες- υπάλληλοι και μόλις 4 εργάτριες, γεγονός όχι άσχετο με την απόφαση της Δεύτερης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος (10-15 Ιούνη 1929), σύμφωνα με την οποία: *«διαίτερα πρέπει να ενταχθεί η στρατολογία εργατριών για το κόμμα προπαντός καπνεργατριών υφαντριών υφαντουργών»* (ΚΚΕ, 1975). Ωστόσο οι λίγες αυτές γυναίκες διακρίθηκαν στους κοινωνικούς αγώνες, έχοντας να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τη βία των συγκεκριμένων κυβερνήσεων και της αστυνομίας, αλλά και εκείνα τα κοινωνικά στερεότυπα της εποχής, που συχνά δεν άφηναν ανεπηρέαστους ακόμα και τους άντρες συντρόφους τους. Επισημαίνεται επίσης και το γεγονός πως ήδη από τη δεκαετία του 20 η παρουσία των κομμουνιστριών θέτει, ακούσια-εκούσια, το ζήτημα που μας απασχολεί ως σήμερα: αυτό της σχέσης των γυναικών με τα κομματικά σχήματα που επαγγέλλονται την κοινωνική αλλαγή (Αβδελά και Ψαρρά, 1985:48). Όπως επισημαίνουν εύστοχα οι Αβδελά και Ψαρρά (1985:51) η γοητεία που θα ασκήσει το ΚΚΕ σε πολλά από τα ριζοσπαστικότερα στελέχη του φεμινιστικού κινήματος, αλλά και οι νέες γυναικείες συμμαχίες που ακολουθούν τις γενικότερες ανακατατάξεις των τελευταίων χρόνων πριν από τη μεταξική δικτατορία, θα οδηγήσουν στις γραμμές σημαντικές φεμινίστριες μεταξύ των οποίων τη Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου.

3.2. Οι Θέσεις του ΣΕΚΕ (ΚΚΕ) για τις Γυναίκες-Η Κομμουνιστική Διεθνής

Το 1920 συνέρχεται το 2ο Συνέδριο του ΣΕΚΕ (5-12 Απρίλη). Ψηφίζεται νέο καταστατικό, στην παράγραφο Θ του οποίου αναφέρεται: *«Όμιλοι νέων και γυναικών διά την ευκολίαν της προπαγάνδας του Κόμματος μεταξύ των γυναικών δύνανται να*

συσταθούν εντός των τμημάτων, όμιλοι γυναικών, οι οποίοι διέπονται υπό ιδιαίτερου κανονισμού, όστις εγκρίνεται από την τοπική επιτροπή του Κόμματος. Οι Όμιλοι των γυναικών πρέπει να διευθύνονται από γυναίκες μέλη του Κόμματος» (ΚΚΕ, 2018:474). Ο «Ριζοσπάστης» ήδη από το 1920 φιλοξενεί σειρά από άρθρα με θέμα «το γυναικείο ζήτημα» της Ιωάννας Κουντούρη-Κομιώτη, μέλος τότε του Κόμματος, που θα το εγκαταλείψει αργότερα. Ειδικότερα στο θέμα της ψήφου και παρά τη σαφή αναφορά στο σημείο 2 του κατασταστικού τα άρθρα συγκλίνουν στο ότι «Διά την εργαζόμενη γυναίκα η ψήφος δεν αποτελεί αυτό τούτο το ιδεώδες. Δε συμβολίζει την απελευθέρωσίν της. Διότι δι' αυτήν το κατ' εξοχήν ζήτημα, το οποίον την ενδιαφέρει, προπαντός άλλου, είναι ολόκληρο το κοινωνικόν πρόβλημα» (Ριζοσπάστης, 5/2/1920).³³ Το βέβαιο είναι πως απέναντι στην αυξημένη δραστηριότητα του αστικού φεμινισμού, όλων των εκφάνσεων, προσπάθησε να τοποθετηθεί το ΣΕΚΕ με τις μικρές δυνάμεις του, τονίζοντας τη συσχέτιση του γυναικείου ζητήματος με την κοινωνία της ταξικής εκμετάλλευσης και προτάσσοντας την πάλη για τη γυναικεία χειραφέτηση ως αναπόσπαστο στοιχείο του αγώνα για την ταξική χειραφέτηση: «Εκ του σημερινού κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής, προκύπτει νέα μορφή πάλης, πάλης δύο αντιμαχόμενων μερίδων της κοινωνίας, πάλης τάξεων. Εφ' όσον το μεγαλύτερον μέρος των γυναικών, λόγω αυτής ταύτης της οικονομικής εξελίξεως, ρίπτεται εις το έτερον εκ των αντιμαχόμενων στρατοπέδων, το των καταπιεζόμενων, διά να εξασφαλίση κατά τον αυτόν ως οι άνδρες εργάται τρόπον τα μέσα της υπάρξεως των, δεν είνε δυνατόν να αποφύγη τον αγώνα τον οποίον ολόκληρος η τάξις των προλεταρίων είνε ηναγκασμένη να διεξαγάγη κατά των εκμεταλλευτών της. Η κατά τον αγώνα τούτο δράσις της γυναικός δεν είνε δράσις μονομερής, δράσις φύλου, αλλά συμπίπτει αναπόσπαστα με των ανδρών προλεταρίων, καθόσον οι αυτοί οικονομικοί όροι συντρέχουσι, η αυτή εκμετάλλευσις εξασκείται επί αμφοτέρων, τα αυτά συμφέροντα επιδιώκονται, προς κοινόν δε σκοπόν αποβλέπουσιν, τον της τελικής χειραφετήσεως της τάξεως εις ην ανήκουσιν(...). Παρουσιάζεται αναμφισβητήτως η ανάγκη της διεξαγωγής και μονομερούς τινός αγώνος, καθαρώς γυναικείου, όπως διορθώση τα μειονεκτήματα ταύτα και αποκτηθώσι όλα εκείνα τα δικαιώματα τα οποία θα δώσουν εις την γυναίκα τα ανάλογα μέσα, όπως

³³ Η ίδια θα θά γράψει αργότερα: « οι φεμινίστριες μάταια κοπιάζουν για την απελευθέρωση της γυναίκας μέσα στη σημερινή κοινωνία, γιατί επικεφαλής του γυναικείου αγώνα βρίσκονται γυναίκες της αριστοκρατίας, γυναίκες ανίκανες να νιώσουν τον ιστορικό τους προορισμό. Με τη μαζική είσοδο των γυναικών στην παραγωγή το γυναικείο κίνημα φεύγει από τα χέρια των κυριών της αριστοκρατίας και εισέρχεται στο στρατόπεδο των εργαζόμενων γυναικών. Για τους κομμουνιστές δεν υπάρχει φεμινιστικό ζήτημα και στις οργανώσεις τους δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες» (Ράϊκα, «Ο Σύνδεσμος των Ελληνίδων». Ριζοσπάστης 12/3/1925.)

αγωνισθή εν ίση μοίρα με τον άνδρα, κατά τον μεγάλον και τελειωτικόν απελευθερωτικόν αγώνα. Τον αγώνα τούτο (...) τον θεωρεί ως απαραίτητον προπαρασκευήν διά τον μεγάλον κοινωνικόν αγώνα.» (ΚΚΕ, 2018: 487).

Σημαντικό ρόλο στη σύγκρουση με τον φεμινισμό έπαιξε η Κομμουνιστική Διεθνής. Τον Αύγουστο του 1920, η Κομμουνιστική Διεθνής αποφάσισε τη συγκρότηση Διεθνούς Γραφείου Γυναικών που άρχισε να λειτουργεί το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς. Σύμφωνα με την απόφαση που δημοσιεύτηκε στον *Ριζοσπάστη*, ως σκοποί του Διεθνούς Γραφείου Γυναικών προσδιορίζονταν οι ακόλουθοι:

- 1) Να συντελεί εις την διάδοσιν της επιρροής της Κομμουνιστικής Διεθνούς μεταξύ των βαθιών μαζών του γυναικείου προλεταριάτου διά μέσω των κομμουνιστικών κομμάτων.*
- 2) Να διευκολύνει την Κομμουνιστικήν Διεθνή εις την αγωγήν συμφώνως προς το κομμουνιστικόν πνεύμα των γυναικείων μαζών του προλεταριάτου και του μισοπρολεταριάτου προσφεύγον εις τας ιδιαίτερας μεθόδους της εργασίας μεταξύ των γυναικών.*
- 3) Να ενισχύη το πνεύμα ανεξαρτησίας των εργατριών προσελκύον αυτάς εις τον αγώνα υπέρ της δικτατορίας του προλεταριάτου και της παγιώσεως του κομμουνισμού.*
- 4) Να λαμβάνει μέρος εις την εργασίαν της Κομμουνιστικής Διεθνούς, εφελκύον την προσοχή της επί των ζητημάτων των θυγόντων την απελευθέρωσιν των γυναικών και την άμυναν των συμφερόντων των μητέρων.»* (ΚΚΕ, 2018: 490).

Λίγο αργότερα, το 3ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς συγκεκριμενοποίησε περισσότερο την πολιτική έναντι του «γυναικείου ζητήματος». Ο πολιτικός προσανατολισμός του γυναικείου κινήματος θεωρήθηκε ταυτόσημος με τις επιδιώξεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, δηλαδή με την επίτευξη του στόχου της δικτατορίας του προλεταριάτου: «*Το ζήτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου γίνεται το κυριώτερο ζήτημα για την εργατική τάξη όλου του κόσμου, επομένως, για τις εργάτριες (...) Η πραγματοποίηση της δικτατορίας του προλεταριάτου πρέπει να βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Αυτός είναι ο σκοπός που πρέπει να καθορίζει τις μεθόδους της δράσεως και τη στάση του προλεταριάτου και των δύο φύλων.*». Στην ίδια βάση, το δικαίωμα της ψήφου για τις γυναίκες -αν και υιοθετήθηκε ως αίτημα – θεωρήθηκε αδύναμο να απαλλάξει τη γυναίκα από τη διπλή της εκμετάλλευση εντός του καπιταλιστικού συστήματος: «*Η ισότης της γυναίκας, όχι η τυπική, αλλά η πραγματική, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μονάχα στο καθεστώς όπου η γυναίκα της εργατικής τάξεως*

θα εξουσιάζει τα όργανα της παραγωγής και της διανομής, συμμετέχοντας στη διεύθυνσή τους και έχοντας την ίδια υποχρέωση εργασίας που θάχουν και όλα τα άλλα μέλη της εργαζόμενης κοινωνίας μ' άλλα λόγια, η ισότης ποτέ δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά με το γκρέμισμα του καπιταλιστικού συστήματος και την αντικατάστασή του με τις κομμουνιστικές οικονομικές μορφές» (Κομμουνιστική επιθεώρηση, 1/922:29). Οι θέσεις και τα οργανωτικά μέτρα της Διεθνούς επηρέασαν σημαντικά την παρέμβαση και δράση του ΣΕΚΕ στις γυναίκες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα από τα κεντρικά συνθήματα του ΣΕΚΕ στις εκλογές του Νοέμβρη του 1920 ήταν το «Σφυρί-Δρεπάνι και ψήφος στο φουστάνι».³⁴

Παράλληλα, ενισχύθηκε η αρθρογραφία του Ριζοσπάστη με επίκεντρο το γυναικείο ζήτημα και η αντιπαράθεση με τον φεμινισμό. Με αφορμή τη διοργάνωση συνεδρίου γυναικών διαβάζουμε στο Ριζοσπάστη (4/4/ 1921): «Έως τώρα οι γυναίκες έβγαιναν μόνο με τα κουτάκια υπέρ του έθνους, τώρα κάνουν και συνέδρια. Κανείς δεν ωμίλησεν διά τον εργατικόν κόσμον τον γυναικείον, διά τα βάσανά του, διά τους όρους ζωής του, διά τας υπηρέτριες, τις πλύστρες, τις σιδερώστρες, τας υπαλλήλους. Η ανωτέρα γυναικεία διανόησις που κάνει το Συνέδριον πού να κατέβει τόσο κάτω!». Τον επόμενο μήνα, σε παρόμοιο τόνο σχολιαζόταν το αίτημα του φεμινισμού περί δικαιώματος ψήφου των γυναικών: «Κατά την κυρίαν Παρρέν, αι γυναίκες μας θα συνεχίσουν να είναι τόσο φρόνιμοι και σεμνοί, και μετά την απόκτησιν της ψήφου, ώστε να πηγαίνουν συνοδευόμενοι από τον παπάκην των, την μαμάν των, τον αδελφόν των και τον σύζυγόν των! Έτσι την καταλαβαίνει η κύρια Παρρέν, η φεμινίστρια, την γυναικείαν χειραφέτησιν!» (Ριζοσπάστης, 4/4/1921). Κριτική γινόταν και σε ζητήματα ταμπού για την εποχή, όπως στο θεσμό του γάμου: «Ο γάμος, όπως είπαμε, στη σημερινή του μορφή, είναι ο πιο μεγάλος εχθρός του συνειδητού φεμινισμού. Η γυναίκα πληρώνει τον άνδρα για την αγοράν, ενώ ο άνδρας με τα δικά του και ξένα χρήματα αγοράζει όσες γυναίκες θέλει (...) Άλλη ηθική υπάρχει για τον άνδρα, άλλη για την γυναίκα. Άμα η γυναίκα παραβή τη δική της ηθική τιμωρείται με την αγαμία ή με την πορνεία. Ποιο είναι το

³⁴ Στην προσούρα της Χρύσας Χατζηβασιλείου «Το ΚΚΕ και το γυναικείο ζήτημα», (Εκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1946), αναφέρεται:

«Ανάμεσα στα εκλογικά καθήκοντά του στις εκλογές του 1920, το νεαρό τότε κόμμα του εργαζόμενου λαού έβαλε στην πρώτη γραμμή και τα πολιτικά δικαιώματα της Ελληνίδας και στην ανεξάρτητη προεκλογική εξόρμηση των εργατών και του εργαζόμενου λαού, που γίνονταν εκείνο τον καιρό, μαζί με άλλα ακούγονταν και το σύνθημα: "Σφυρί, δρεπάνι και ψήφος στο φουστάνι"». Ταυτόχρονα, το Κόμμα φρόντισε να γίνεται ξεκάθαρο πως το δικαίωμα ψήφου δεν ταυτίζεται με την απελευθέρωση της γυναίκας. Με την παρέμβασή του προσπαθούσε συνεχώς να διαλύει τις αυταπάτες πως η ισότητα απέναντι στο νόμο συνιστά πραγματική ισοτιμία της γυναίκας. Δεν έπαψε να τονίζει πως τις εργαζόμενες πρέπει να ενδιαφέρει ολόκληρο το κοινωνικό πρόβλημα και όχι στενά, αποκλειστικά και μόνο τα πολιτικά τους δικαιώματα»

καλύτερο; Ο σοσιαλισμός θέλει να εξαρτήσει τόσο την αρχή όσο και το τέλος του γάμου από την ελεύθερη κρίση και θέληση των συμβαλλόμενων (...) Η κατάλυση της ανδρικής εξουσίας με τους δύο της στύλους· την ατομική ιδιοκτησία και την οικογένεια στη σημερινή της μορφή, δεν μπορεί να γίνει χωρίς τη συνείδηση ότι αυτό είναι μια πράξις επαναστατική.» (ΚΚΕ, 2018:492).

Είναι προφανές πως οι ανωτέρω θέσεις του ΣΕΚΕ δεν εκφράζουν κατά την ανωτέρω χρονική περίοδο τις απόψεις της Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου και του Συνδέσμου ευρύτερα, που θέτουν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους το θέμα της γυναικείας ψήφου από διαφορετική σκοπιά. Για τη Δεσύπρη-Σβώλου της δεκαετίας του '20 η γυναικεία ψήφος συνδέεται στενά με το δικαίωμα της πολιτικής ελευθερίας: «*Η πολιτική ελευθερία, όπως κάθε αληθινή ελευθερία, έχει μέσα της τη δύναμη να γονιμοποιείται σε αγαθά αποτελέσματα και αν υπάρχουν ακόμα μερικοί που πιστεύουν ότι η πολιτική ελευθερία έβλαψε τον νεότερο Έλληνα αυτό συμβαίνει γιατί, ενώ παραγνωρίζουν τους αγώνες του για αυτή, δεν ζητούν τους βαθύτερους φυλετικούς, ιστορικούς και κοινωνικούς ακόμα όρους από τους οποίους καθορίστηκε ο σημερινός χαρακτήρας του νεοέλληνα και η εξέλιξη της πολιτικής του ζωής και νοοτροπίας*» (Αβδελά και Ψαρρά, 1985). Πρόκειται φυσικά για καθαρά αστική αντίληψη, που δεν προμηνύει οπωσδήποτε τη γοητεία που θα ασκήσει αργότερα το νεαρό Κομμουνιστικό Κόμμα στη Σβώλου, και το οποίο διατυπώνει και μια πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία για τη θετική του στάση απέναντι στη γυναικεία ψήφο: «*...Αν αναζητάει το κόμμα μας ψήφο για τις εργάτριες, αυτό το θέλουμε για να μας δοθεί η ευκαιρία να υψώσουμε το πολιτικό επίπεδο της εργάτριας, να την κάνουμε να πάρει συνείδηση των καθηκόντων της απέναντι στον εαυτό της και την τάξη της (...). Όμως οι αγώνες μας δεν σταματούν εδώ. Η ψήφος για την εργάτρια δεν είναι σκοπός, είναι ένα μέσο για την επικράτηση του γενικού της σκοπού, του σκοπού της επανάστασης. Εμείς ξέρουμε πως ο άντρας προλετάριος που έχει αυτό το δικαίωμα (...) δεν έγινε ούτε ελεύθερος ποτέ, ούτε ίσος προς τους εργοδότες του*» (Ριζοσπάστης, 15/6/1925). Κατά την άποψή μας η εξήγηση αυτή δεν είναι μακριά από την άποψη της Σβώλου πως «*Στην Ελλάδα η απονομή της πολιτικής ελευθερίας στη γυναίκα θα είχε και ανυπολόγιστη πολιτική αξία, γιατί έτσι η γυναίκα θα αποκτούσε τη συνείδηση του πολίτη και το ενδιαφέρον για τα κοινά θα το μετέδιδε μέσα στην οικογενειακή ζωή στα παιδιά της, το ενδιαφέρον ακριβώς αυτό που λείπει στο σημερινό Έλληνα. Έτσι η νέα γενεά με την καλλιέργεια της έννοιας αυτής που θα γινόταν μέσα της*

θα παρουσιάζονταν ασφαλώς αλλοιώτικη από τη σημερινή που δε δείχνει σε καμιά της εκδήλωση αληθινό πολιτικό ενδιαφέρον». (Αβδελά και Ψαρρά, 1985).³⁵

Ωστόσο, η συγκεκριμένη περίοδος ανόδου της κομματικής δραστηριότητας για τις γυναίκες ανακόπηκε σύντομα. Η αρθρογραφία στον Ριζοσπάστη και την Κομμουνιστική Επιθεώρηση σταμάτησε, όπως και οι μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων. Μία από τις αιτίες ήταν η ένταση του αντικομμουνισμού. Όμως, ο σημαντικότερος λόγος ήταν οι εσωτερικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν στο ΣΕΚΕ, όπως και η προσωρινή παύση των διαδικασιών ένταξής του στην Κομμουνιστική Διεθνή. Η αναζωογόνηση της ενασχόλησης με τις γυναίκες ταυτίζεται με την περίοδο της περιθωριοποίησης και διαγραφής των «ρεφορμιστικών» στοιχείων. Μετά από τη Συνδιάσκεψη του Φεβρουαρίου του 1924, δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* ανακοίνωση του Γυναικείου τμήματος του ΣΕΚΕ, όπου επανέρχονταν οι προηγούμενες διακηρύξεις και μάλιστα σε σύγκρουση με τον αστικό φεμινισμό: «Αυτή είναι η σημερινή κατάσταση κάτω απ' την διπλή εκμετάλλευση μέσα στην καπιταλιστική Κοινωνία. Κατάσταση που δεν γιατρεύεται με τις φεμινιστικές αυταπάτες που καλλιεργούν οι κυρίες της "υψηλής αριστοκρατίας", οι κυρίες του "καλού κόσμου", οι Ελληνίδες οι μοντέρνες με τους χοροσυνδέσμους και τις χοροεσπερίδες τους...Σαν και μας υπάρχουνε εκατοντάδες χιλιάδες σ' άλλες χώρες (...) Μαζί με τους πιο φωτισμένους και με τους πιο συνειδητούς εργάτες, θα κατέβουμε στον αγώνα για την απελευθέρωσή μας, που είναι δυνατή μόνο με το γκρέμισμα του σημερινού κοινωνικού συστήματος της εκμετάλλευσης, της βίας και της ατιμίας. Μόνο με τη νίκη του Κομμουνισμού.» (ΚΚΕ, 2018:490)³⁶ Υπόδειγμα γυναίκας

³⁵ Για να ολοκληρώσει πώς «Η πολιτική ελευθερία όπως κάθε αληθινή ελευθερία ελευθερία έχει μέσα της τη δύναμη να γονιμοποιείται σε αγαθά αποτελέσματα η αν υπάρχουν ακόμα μερικοί που πιστεύουν ότι η πολιτική ελευθερία έβλαψε το νεώτερον Έλληνα, αυτό συμβαίνει γιατί ενώ παραγνωρίζουν τους αγώνες του για αυτή, δε ζητούν τους βαθύτερους φυλετικούς, ιστορικούς και κοινωνικούς ακόμα όρους από τους οποίους καθορίστηκε ο σημερινός χαρακτήρας του Νεοέλληνα και η εξέλιξη της πολιτικής του ζωής και νοοτροπίας» (Αβδελά- και Ψαρρά, 1985).

³⁶ Ο Ριζοσπάστης(29/7/1925) έγραψε: «Όταν λέμε για κίνημα των γυναικών εξετάζοντάς το απ' την προλεταριακή άποψη δε νοιώθουμε βέβαια ένα ξέχωρο κίνημα με ιδιαίτερα συμφέροντα ξεχωριστά απ' τα συμφέροντα του Προλεταριάτου. Ίσα ίσα η απελευθέρωση της γυναίκας απ' τον οικονομικό και κοινωνικό ζυγό συνδέεται αδιάσπαστα με την απελευθέρωση του Προλεταριάτου (...) Μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία η εργαζόμενη γυναίκα είναι αδύνατο να αποχτήσει πραγματικά δικαιώματα αφού κι' αυτός ο εργαζόμενος άνδρας δεν τάχει. Μα ούτε και οι σχέσεις μεταξύ άνδρα και γυναίκας μπορούν ν' αλλάξουν εφ' όσο κυριαρχεί η ατομική ιδιοκτησία ως βάση της παραγωγής και συνεπώς κι' όλες οι ιδέες, νόμοι και έθιμα που οφείλουν την ύπαρξή τους σ' αυτήν την οικονομική βάση (...) Ο αγώνας για την απελευθέρωση της γυναίκας δεν είναι αγώνας ψηφισμάτων και επιτροπών, δεν είναι κοινοβουλευτικό ζήτημα. Όχι (...) Η απελευθέρωση της γυναίκας θα βγει ύστερα από γιγάντια πάλη, από μια αμείλιχτη επαναστατική πάλη, που

της εποχής υπήρξε η εργάτρια και αγρότισσα της Σοβιετικής Ένωσης. «Μονάχα σε μια χώρα», έγραφε ο Νέος Ριζοσπάστης το 1934, «στη μεγάλη Σοβιετική Ένωση, όπου κυβερνάνε οι ίδιοι οι εργάτες και αγρότες, η εργαζόμενη γυναίκα, όχι μόνο σκλάβα δεν είναι, μα απόκτησε μια αληθινή λευτεριά – οικονομική και πολιτική – και γίνεται αληθινά ίση με τον άνδρα.» (ΚΚΕ, 2018:494). Πάντως και ανεξάρτητα από τη γενική του τοποθέτηση και την ιδεολογική και πρακτική πιθανά υποταγή του έμφυλου στο ταξικό, η αλήθεια είναι πως το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ ψήφισε με τους ελάχιστους βουλευτές του όλες τις προτάσεις για παραχώρηση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες, ενώ το 1927 με πρόταση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Ενιαίου Μετώπου Εργατών - Αγροτών - Προσφύγων, που σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του ΚΚΕ, ήρθε για συζήτηση το πρόβλημα της γυναικείας ψήφου στην κυβέρνηση Παπαναστασίου. Η νέα νομοθεσία «Περί Δήμων και Κοινοτήτων», που ψηφίστηκε, περιόριζε το δικαίωμα ψήφου στις Κοινοτικές και Δημοτικές εκλογές και μόνο στις γυναίκες άνω των 30 ετών και σε αυτές που γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Στους άντρες δεν έκανε καμία διάκριση. Τον ίδιο χρόνο πραγματοποιήθηκε έκτακτο εκλογικό Συνέδριο για να διαμορφώσει θέσεις απέναντι στις εκλογές και εκλογικό πρόγραμμα. Σε αυτές διατυπώθηκε και το αίτημα για το δικαίωμα ψήφου και τα πλήρη πολιτικά δικαιώματα των γυναικών (ΚΚΕ, 2018).

Εκεί που η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου θα συναντηθεί με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ σε κοινές εκτιμήσεις είναι το πεδίο της γυναικείας εργασίας, παρότι τόσο η ίδια όσο και ο Σύνδεσμος διαφωνούσαν για την ανάγκη προστατευτικής νομοθεσίας μόνο για τις γυναίκες που υποστήριζαν οι κομμουνίστριες και οι κομμουνιστές: «Οι οργανωμένες εργάτριες της Ευρώπης και της Αμερικής ζητούν σήμερα την κατάργηση των ιδιαίτερων προστατευτικών μέτρων στην εργασία της γυναίκας και θέλουν να χρησιμεύουν στο εξής σα βάση της προστατευτικής νομοθεσίας η ηλικία των εργαζομένων προσώπων και όχι το γένος έτσι αποκλείεται γενικά κάθε προστατευτικό μέτρο που στηρίζει τη δικαιολογία του στην ασθενέστερη φύση της γυναίκας γιατί άλλωστε ακόμα δεν έχει αποδειχθεί επιστημονικά η ανάγκη ιδιαίτερης προστασίας ως προς αυτή την άποψη» (Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1927, τ.42). Σε όλη τη μετέπειτα πορεία του το κομματικό όργανο του ΣΕΚΕ

θα σωριάσει σε ερείπια ένα κόσμο που πεθαίνει και θ' αναγεννήσει, μέσα απ' τις φλόγες της καταστροφής, μια κοινωνία εργασίας, αγάπης και λευτεριάς. Την πάλη αυτή για το μέλλον την κατευθύνει μια ιστορική τάξη, το Προλεταριάτο, και μαζί του παλεύουν όλοι οι καταπιεζόμενοι. Εκεί είναι κι η θέση της επαναστάτριας, της πραγματικά φεμινίστριας γυναίκας (...) Μέσα στις ίδιες οργανώσεις όλοι οι εκμεταλλεζόμενοι, άντρες και γυναίκες, θα παλέψουμε για την απελευθέρωση της γυναίκας και του άντρα απ' την καπιταλιστική τυραννία κι' εκμετάλλευση, μέσα σε μια κοινωνία εργασίας και λευτεριάς.» (στο ΚΚΕ, 2018: 494)

που το 1924 θα μετονομασθεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) αναφέρεται στο «*Γυναικείο Ζήτημα*», με έμφαση στην κοινωνική κατάσταση των γυναικών που συμμετείχαν στη διαδικασία της παραγωγής, ο αριθμός των οποίων αυξανόταν συνεχώς και με ρυθμούς γρήγορους. Ο «*Ριζοσπάστης*» αναφέρει σε άρθρο του στις 8 Μάρτη 1928: «*Σύμφωνα με στατιστικές (Γ. Χαριτάκης κ.ά.) στην ελληνική βιομηχανία εργάζονται πιο πολλές από 60 χιλιάδες εργάτριες, σε σύνολο εργατών και εργατριών 285 χιλιάδων. Στην κλωστική και υφαντουργική βιομηχανική παραγωγή εργάζονται 20.000 γυναίκες και η βιομηχανία ενδυμάτων απασχολεί 14-15 χιλιάδες εργάτριες. Οι αριθμοί αυτοί είναι κατώτεροι των πραγματικών σημερινών γιατί είναι συγκεντρωμένοι πριν τρία χρόνια, μα και μόνο μ' αυτούς φαίνεται ξεκάθαρα ότι η γυναίκα στην Ελλάδα έχει μπει πια για καλά στην παραγωγή, αποτελεί ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης της Ελλάδας*». Στο ίδιο άρθρο περιγράφεται και η κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή, το καθεστώς κάτω από το οποίο οι γυναίκες ζούσαν και εργάζονταν. Η σημασία των αιτημάτων και της παρέμβασης του ΚΚΕ για την ισοτιμία των γυναικών δεν μπορεί να αποτιμηθεί σωστά αν δεν ληφθούν υπόψη και οι ιδιαίτερα δυσμενείς συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε αυτή η δράση, όπως και οι δυσκολίες που δημιουργούσε ο υποκειμενικός παράγοντας, οι κυρίαρχες κοινωνικές, αναχρονιστικές αντιλήψεις για τη θέση και τον ρόλο των γυναικών. «*Η θέση της εργάτριας στην Ελλάδα όπως και σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες, είναι πολύ πιο χειρότερη από του εργάτη. Και στην Ελλάδα που ο εργάτης δουλεύει και ζει κάτω από τους χειρότερους όρους, η θέση της γυναίκας - εργάτριας είναι πέρα για πέρα φριχτή. Με την ίδια ειδικοποίηση του άντρα - εργάτη παίρνουν λιγότερο, τις περισσότερες φορές το μισό μεροκάματο του εργάτη. Με μέσο όρο μεροκάματος ειδικοποιημένου εργάτη 60 δραχμές το 1926 η γυναίκα παίρνει 25 - 30 δραχμές και με μέσο όρο μεροκάματος μη ειδικοποιημένου εργάτη 31 δραχμές το 1926, η εργάτρια έπαιρνε 15 δραχμές*». (Ριζοσπάστης 8/3/1928). Η Σβώλου θα αναφέρει νωρίτερα: «*Ο μικρότερος άτεχνος βοηθός μέσα σε ένα εργοστάσιο πληρώνεται περισσότερο από την τεχνίτρα εργάτρια που γέρασε στη δουλειά, η άνιση πληρωμή ήταν γενικό φαινόμενο για όλες τις εργαζόμενες γυναίκες του κόσμου στα τελευταία γι αυτό το αίτημα του φεμινισμού όπως αποκρυσταλλώθηκε και μέσα στην περίφημη συνθήκη της ειρήνης είναι ίση αμοιβή για ίση εργασία για να πετύχουν την καθιέρωση της αρχής αυτής οι οργανωμένες γυναίκες χτύπησαν και χτυπούν κάθε μέτρο που λαμβάνεται ιδιαίτερα για την προστασία της υγείας τους και τις βάζει έτσι σε μειονεκτική οικονομική θέση*» (Ο Αγώνας της Γυναίκας, 1927, τ. 47-46)

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η συμμετοχή, όχι πολλών είναι αλήθεια, γυναικών σε κοινωνικούς αγώνες που αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο, ωστόσο συχνά έβαψαν με το αίμα τους τους αγώνες αυτούς. Το 1924 οργανώθηκαν μεγάλες και μαχητικές διαδηλώσεις από τους/τις καπνεργάτες/τριες της Καβάλας, που ζητούσαν αύξηση των εξευτελιστικών τους μεροκάματων και μείωση του 12ωρου. Στο οδόφραγμα των κινητοποιήσεων αυτών δολοφονήθηκε η καπνεργάτρια Μαρία Χουσιάδου, μέλος του ΚΚΕ. Το 1927, στη μεγάλη απεργία στην οποία συμμετείχαν 40.000 καπνεργάτες/τριες, δολοφονήθηκε η Βασιλική Γεωργαντζέλη, εργάτρια στο εργοστάσιο του «Παπαστράτου». Σε κάθε περίπτωση, στο 4ο Συνέδριο του Κόμματος (1928) αποφασίστηκε η έκδοση γυναικείου διαφωτιστικού οργάνου και το 1929 κυκλοφόρησε η εφημερίδα «Εργάτρια» από το Γραφείο Γυναικών της Οργάνωσης της Αθήνας, το οποίο στελέχωναν μέλη του Κόμματος και της Νεολαίας. Το Συνέδριο αποφάσισε επίσης τη συγκρότηση γυναικείων βοηθητικών επιτροπών από το κέντρο ως τις τοπικές οργανώσεις, σε όλη τη δομή του Κόμματος, ενώ μερίμνησε και για την ανάδειξη γυναικών στις Κομματικές Οργανώσεις και στο κίνημα. Τον Φεβρουάριο του 1929, το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών-Αγροτών, στο πρόγραμμά του για τις γερυσιαστικές εκλογές, ζητούσε εξίσωση του μεροκάματου των εργατριών και αγροτισσών με αυτό των ανδρών. Είχε επίσης αιτήματα για απαγόρευση της νυχτερινής εργασίας των νέων κάτω των 18 ετών και άδεια τοκετού. Το πολιτικό στίγμα για την ανάγκη της ιδιαίτερης δουλειάς στις εργάτριες δόθηκε με ανάγλυφο τρόπο από την Απόφαση της Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το 1930. Στόχος της ιδιαίτερης αυτής δουλειάς ήταν να αναδειχθούν οι εργάτριες στην οργάνωση και διεξαγωγή της ταξικής πάλης. «Οι εργάτριες επιβάλλεται να συμμετάσχουν στην αυτοάμυνα και την περιφρούρηση της απεργίας ενάντια στους απεργοσπάστες» (...) «...εκλογή γυναικείων επιτροπών αγώνα στους τόπους δουλειάς που ασχολούνται κατά πλειοψηφία εργάτριες και ο συντονισμός της δράσης τους από την κεντρική επιτροπή αγώνα όλων των σωματείων», αναφέρεται στη Απόφαση (ΚΚΕ,2018:487). Με το Ιδιώνυμο, τον αντικομμουνιστικό νόμο του Βενιζέλου το 1929, άρχισαν οι συλλήψεις, στάλθηκαν οι πρώτες κομμουνίστριες στις φυλακές «Αβέρωφ». Στη συνέχεια οι διώξεις γενικεύθηκαν και πολλές κομμουνίστριες αγωνίστριες στάλθηκαν στις φυλακές και στις εξορίες.³⁷

³⁷ «Στάθηκαν αλύγιστες, με το κεφάλι ψηλά, κατέβαλαν μεγάλες θυσίες, κάποιες φορές ακόμα και την ίδια τους τη ζωή». (ΚΚΕ, 2018:495)

3.3. Όταν το φύλο υποτάσσεται στην τάξη

Τι ήταν αυτό που οδήγησε τη Μαρία Δεσύπρη- Σβώλου να προσεγγίσει το ΚΚΕ στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα και να ενταχθεί στις γραμμές του εγκαταλείποντας τον Σύνδεσμο, κάτι το οποίο δεν έκανε ποτέ ο Αλέξανδρος Σβώλος, παρά τη μακρόχρονη συνεργασία μαζί του και τη στήριξη που του παρείχε σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες; Παρά την προσπάθειά μας δεν έγινε δυνατό να το εντοπίσουμε με σαφήνεια. Η Σβώλου θα αποχωρήσει από τον Σύνδεσμο δηλώνοντας: *«Οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή»* (Η ΙΓ' Γενική Συνέλευση του ΣΔΓ, σ.1 στο *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Η/157, 1932). Αξίζει εδώ όμως μια ακόμα σύντομη αναφορά στον Αλέξανδρο Σβώλο, στον σπουδαίο αυτόν αριστερό διανοούμενο και ακαδημαϊκό, που πλήρωσε σημαντικό τίμημα για τις ιδεολογικές του επιλογές στο ελληνικό αστικό κράτος, συνδέθηκε στενά με την Εθνική Αντίσταση και υποστήριξε τη σύζυγό του στις πολιτικές και αγωνιστικές της επιλογές-οι οποίες δεν ταυτίζονταν πάντα με τις δικές του-ως το τέλος της ζωής του. Από πολιτική άποψη, ο Σβώλος ανήκε στη σοσιαλιστική, δημοκρατική, αλλά μη κομμουνιστική αριστερά. Η τοποθέτησή του αυτή τον έφερε συχνά σε ρήξη τόσο με τη δεξιά όσο και με της αριστερά. Αρθρογραφούσε συχνά σε εφημερίδες εκφράζοντας πάντα λόγο δημοκρατικό. Ήταν πολιτικός της δημοκρατίας, της ανεκτικότητας και της μετριοπάθειας. Όμως, η εποχή του ήταν εποχή έντονων διχασμών που έσπρωξαν στο περιθώριο φωνές σαν και αυτή του Αλέξανδρου Σβώλου.³⁸ Η πολιτική του πορεία υπήρξε ιδιαίτερα χαρακτηριστική για τα όρια της κοινωνικοπολιτικής συμμαχίας που συγκρότησε το ΕΑΜ, καθώς ο Σβώλος αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντές της που διαχώρισε τη θέση του από αυτήν στα Δεκεμβριανά, όταν φάνηκε να τίθεται ζήτημα αλλαγής εξουσίας, μολονότι γνωρίζουμε με βεβαιότητα σήμερα πως αυτός δεν ήταν σε εκείνη τη φάση άμεσος στόχος ούτε του ΕΑΜ, ούτε της κύριας συνιστώσας του, δηλαδή του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ως πρόεδρος της σοσιαλδημοκρατικής *«Ένωσης Λαϊκής*

³⁸ Το 1929 διαδέχθηκε τον Ν. Ν. Σαρίπολο στην έδρα του Συνταγματικού Δικαίου, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στην έδρα αυτή παρέμεινε μέχρι το 1946 οπότε και αποπέμφθηκε οριστικά κατηγορούμενος ως «ελληνόφων καθηγητής και αποστάτης της εθνικής ιδέας». Εξαιτίας των αριστερών πεποιθήσεών του είχε ήδη παυθεί από την έδρα του Συνταγματικού Δικαίου άλλες τρεις φορές: το 1935, το 1936 και το 1944. Για τους ίδιους λόγους ο Ιωάννης Μεταξάς τον εξόρισε στην Ανάφη, τη Μήλο, τη Νάξο και τη Χαλκίδα καθ' όλη την περίοδο 1936–1940.

Δημοκρατίας» (ΕΛΔ) συμμετέχει στο ΕΑΜ.³⁹ Εκλέγεται πρόεδρος της ΠΕΕΑ, και αναλαμβάνει μια σειρά ακόμα καθηκόντων, όπως γραμματέας Εξωτερικών, Παιδείας και Θρησκευμάτων και Λαϊκής Διαφώτισης.⁴⁰ Η ιδιαίτερη βαρύτητα των απόψεων του Σβώλου, παρά την περιορισμένη αριθμητική απήχηση του κόμματός του, δείχνει πιθανά τη θέληση του ΕΑΜ και του ΚΚΕ για διατήρηση των συμμαχιών με μικροαστικά και τμήματα των μεσοαστικών στρωμάτων που εξέφραζε πολιτικά, αν και όχι εκλογικά ο Σβώλος. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί πως, παρά την έντονη πολιτική του δραστηριότητα, παρέμεινε ένας βαθυστόχαστος διανοούμενος με ισχυρή ακαδημαϊκή συνείδηση. Μάλιστα κληροδότησε τα βιβλία του στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ενώ εξέφρασε την επιθυμία στη σύζυγό του, Μαρία Σβώλου, η περιουσία του να χρησιμοποιηθεί για τη σύσταση Ιδρύματος για τη στήριξη φοιτητών.⁴¹

Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου, αντίθετα, φαίνεται να εντάσσεται με πάθος στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1932 στη ΙΓ' Γενική Συνέλευση θα αποχωρήσει από τον Σύνδεσμο δηλώνοντας: *«Οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή»* (Η ΙΓ' Γενική Συνέλευση του ΣΔΓ, σ.1 στο *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Η/157, 1932). Ο Σβώλος κάποτε αγανακτεί, σύμφωνα με τις αναμνήσεις της Διδώς Σωτηρίου (<http://www.iospress.gr/ios2004/ios20041003a.htm>) για ορισμένες ενέργειές της που θεωρεί υπερβολικές και βλαπτικές για την ίδια.⁴² Η απορία παραμένει: Πως η ένθερμη αστή φεμινίστρια θα αποδεχθεί την άποψη πως *«Το ζήτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου γίνεται το κυριώτερο ζήτημα για την εργατική τάξη όλου του κόσμου, επομένως, για τις εργάτριες (...) Η πραγματοποίηση της δικτατορίας του προλεταριάτου πρέπει να βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Αυτός είναι ο σκοπός που πρέπει να καθορίζει τις μεθόδους της δράσεως και τη στάση του προλεταριάτου και των δύο*

³⁹ Η αντιστασιακή του δράση του κοστίζει μία ακόμα απόλυση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, μαζί με τους Α. Αγγελόπουλο, Π. Κόκκαλη, Γ. Γεωργαλά, με πρόσχημα την «αυθαίρετη εγκατάλειψη των θέσεών τους».

⁴⁰ Πρωταγωνίστησε στη Διάσκεψη του Λιβάνου, μεσολαβώντας συμβιβαστικά για την επίτευξη της συμφωνίας μεταξύ του ΕΑΜ και των αντιπάλων του, με τις γνωστές σοβαρότατες για το λαϊκό κίνημα συνέπειες στη συνέχεια. Νωρίτερα εξάλλου, ήδη από το 1943, ήταν από εκείνος που είχε επιμείνει για την υπαγωγή του ΕΛΑΣ στο υπό βρετανικό έλεγχο Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, έναντι της πρότασης του Τίτο για δημιουργία κοινού βαλκανικού στρατηγείου.

⁴¹ Το κόμμα του Σβώλου στο μεταξύ έχει μετονομαστεί σε ΣΚ – ΕΛΔ και συντάσσεται με το ΕΑΜ, αλλά και άλλες κεντρώες και κεντροαριστερές δυνάμεις και προσωπικότητες, που ζητούν αρχικά αναβολή των εκλογών του 1946 και τελικά επιλέγουν την εποχή, λόγω των συνθηκών που απέτρεπαν οποιαδήποτε εγγύηση στοιχειωδώς ελεύθερων συνθηκών διεξαγωγής τους.

⁴² *«Ο Σβώλος ήτανε πολύ φίλος μου και πολλές φορές μου 'λέγε: 'Βρε Διδώ, της δίνω τόσα λεφτά, πάει και τα δίνει όλα στο κόμμα και μου 'ρχεται με σχισμένα νυχτικά. Πάρ' τηνε, μωρέ, να πάρει και κανένα λούσο'».* (η Διδώ Σωτηρίου και το Γυναικείο <http://www.iospress.gr/ios2004/ios20041003a.htm>)

φύλων.» (ΚΚΕ, 2018:481) και να πεισθεί πως «Η ισότης της γυναίκας, όχι η τυπική, αλλά η πραγματική, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μονάχα στο καθεστώς όπου η γυναίκα της εργατικής τάξεως θα εξουσιάζει τα όργανα της παραγωγής και της διανομής, συμμετέχοντας στη διεύθυνσή τους και έχοντας την ίδια υποχρέωση εργασίας που θάχουν και όλα τα άλλα μέλη της εργαζόμενης κοινωνίας μ' άλλα λόγια, η ισότης ποτέ δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά με το γκρέμισμα του καπιταλιστικού συστήματος και την αντικατάστασή του με τις κομμουνιστικές οικονομικές μορφές».(Τρίτη Διεθνής στο ΚΚΕ, 2018: 487). Στα λίγα και δύσκολα στην ανάγνωσή τους κείμενά της που καταφέραμε να εντοπίσουμε κατά την έρευνα δεν βρέθηκε κάποια αναφορά της στο γεγονός, Ωστόσο κρίνουμε πως μάλλον δεν θα την άφησαν ασυγκίνητη εκτιμήσεις όπως η ακόλουθη: «Ο καπιταλισμός έχει συμφέρον από τη διαιώνιση της ανισοτιμίας, καθώς αποτελεί πηγή πρόσθετου κέρδους, αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης και πολιτικής χειραγώγησης. Στα πλαίσια της εκμεταλλευτικής κοινωνίας η σχέση της γυναίκας με τη μητρότητα αξιοποιείται αντιδραστικά. Η φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων, του ατομικού νοικοκυριού εξακολουθούν να αποτελούν ατομική οικογενειακή υπόθεση, με ιδιαίτερη επιβάρυνση της γυναίκας της εργατικής λαϊκής οικογένειας. Όλα αυτά διαμορφώνουν το έδαφος που αντικειμενικά εμποδίζει ή καθυστερεί την ανάπτυξη της πολιτικής, ταξικής συνείδησης των γυναικών, της σταθερής οργανωμένης συμμετοχής τους στον αγώνα» (ΚΚΕ, 2023:10). Πρόκειται για απόψεις που βρίσκονται προφανώς πολύ κοντά στις δικές της τις σχετικές με τη μητρότητα και την οικογένεια οι οποίες παρατέθηκαν ήδη. Αλλά φαίνεται πως και ο Σύνδεσμος συνολικά βρίσκεται την ίδια περίοδο πολύ κοντά με το ΚΚΕ, κυρίως εξαιτίας της διαφαινόμενης επέλασης του φασισμού και στη χώρα μας, γεγονός που διαταράσσει τις σχέσεις του με άλλες γυναικείες οργανώσεις και ιδιαίτερα με το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, το οποίο θα αποδεχτεί τη νέο διαμορφωμένη κατάσταση, αφού το 1934 ήρθε το επίσημο και οριστικό τέλος μεταξύ των δύο οργανώσεων, με τη χαρακτηριστική δήλωση του Εθνικού Συμβουλίου ότι: «Οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, είναι διηρημένες εις συντηρητικές και μη και για αυτό ενδείκνυται κάθε μερίδα να έχει τις δικές της απόψεις και το δικό της πεδίο δράσεως» (Γιατσιάτσιου, 2021:137). Ανάπτυξε παραπέρα τη συνεργασία του με το ΚΚΕ και, εφόσον είχε διακόψει κάθε σχέση με τον συντηρητικό φεμινισμό της εποχής, έλαβε μέρος σε αρκετές κινητοποιήσεις που είχαν ως στόχο την καταπολέμηση του φασισμού, που σιγά-σιγά ανέρχονταν σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, μεταξύ των οποίων ήταν η Αντιφασιστική Συνδιάσκεψη των Γυναικών και το Παγκόσμιο Γυναικείο Αντιφασιστικό Συνέδριο στο Παρίσι το 1934 (Γιατσιάτσιου, 2021). Ο Σύνδεσμος δραστηριοποιείται

κατά του φασισμού και του πολέμου. Έχοντας υπόψη ότι με την επικράτηση του φασισμού, η κατάσταση της εργασίας και ιδίως της γυναικείας εργασίας θα επιδειωνόταν, απαίτησε μαζί με άλλες κοινωνικές οργανώσεις «σεβασμό των συνταγματικά κυρωμένων ατομικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών» και μαζί τους διαμόρφωσε πλέγμα σχετικών αιτημάτων που υπέβαλλε προς την κυβέρνηση, κάποια από τα οποία ήταν: «να δοθούν πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, χωρίς κανένα περιορισμό και ισοτιμία στις δημόσιες θέσεις, να εφαρμοστεί το οχτάωρο σε όλα τα εργατικά επαγγέλματα....., να εφαρμοσθεί πλήρης ο θεσμός των κοινωνικών ασφαλίσεων κάτω ενός κατώτατου ορίου μισθού ή ημερομισθίου....., να απομακρυνθούν τα κάτω των 14 χρονών ανήλικα....., να πάψει η απόλυση γυναικών από τις επιχειρήσεις και τα γραφεία, να λείπει οποιαδήποτε милитарιστική οργάνωση της νεολαίας, να μειωθούν οι προϋπολογισμοί των στρατιωτικών Υπουργείων και να αυξηθούν των Υπουργείων Παιδείας και Πρόνοιας» (Γιατσιάτσιου, 2021:109). Έτσι ο Σύνδεσμος συμπαρατάχθηκε με εργαζόμενες γυναίκες από όλη την χώρα, οι οποίες ήταν αποφασισμένες να αντιπαλέψουν τον φασισμό και να συνεχίσουν τον αγώνα τους για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική τους απελευθέρωση (ΚΚΕ, 2018) .

Η στενή σχέση της Μαρίας Δεσύπρη -Σβώλου με το ΚΚΕ θα διατηρηθεί ως το τέλος της ζωής της. Άμεσα θα συμμετάσχει λίγο αργότερα μέσα από τις γραμμές του στον αντιδικτατορικό και αντιφασιστικό αγώνα, καθώς η συμβολή των γυναικών σε αυτόν ήταν για το συγκεκριμένο κόμμα, το οποίο πρόβλεπε επερχόμενα δεινά και συγκρότησε το *Ενιαίο Παλλαϊκό Αντιφασιστικό Μέτωπο*, ιδιαίτερα σημαντική. Η 4η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ είχε έγκαιρα επισημάνει το Σεπτέμβρη του 1935 πως «για τον επιτυχή αγώνα ενάντια στο φασισμό, την επίθεση του κεφαλαίου και τον κίνδυνο πολέμου, απαιτείται να τραβηχτούν στο Ενιαίο Παλλαϊκό Μέτωπο οι δυνάμεις των γυναικών» (ΚΚΕ, 2018:491). Και οφείλουμε να παραδεχτούμε πως η σοβαρή αντίδραση που πρόβαλαν οι Ελληνίδες τόσο πριν, όσο και μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, τον Αύγουστο του 1936, οφείλεται στη δράση του ΚΚΕ ανάμεσα στις γυναίκες, αλλά και στο ότι δεν δίστασε να προκρίνει συμμαχίες με δραστήριες φεμινίστριες στο πλαίσιο του αντιφασιστικού μετώπου (λ.χ. Ρουσοπούλου), κάποιες από τις οποίες αργότερα εντάχθηκαν στις γραμμές του, με ποιο χαρακτηριστική περίπτωση την Ρόζα Ιμβριώτη, στην οποία έγινε ήδη αναφορά.

Επιλογικά

Η αριστερή και αντιστασιακή Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου

Το 1930, με υπουργική απόφαση, ύστερα από θετική γνωμοδότηση του Αλέξανδρου Σβώλου, δόθηκε το δικαίωμα σε όσες Ελληνίδες ήταν άνω των 30 ετών και εγγράμματες - δικαίωμα που ελάχιστες μόνο από τις δικαιούχες άσκησαν στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση που ακολούθησαν- να ψηφίζουν στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές. Οι γυναικείες οργανώσεις συνέχισαν με τη διεκδίκηση όχι μόνο του εκλέγειν, αλλά και του εκλέγεσθαι ⁴³. Στο μεταξύ, ωστόσο, και ενώ το αίτημα της διεύρυνσης των εκλογικών δικαιωμάτων των γυναικών παρέμενε ανοικτό, η άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη, η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά στην Ελλάδα το 1936 και η αυξανόμενη ανησυχία μπροστά στην πιθανότητα ενός νέου πολέμου, ανάγκασαν τις Ελληνίδες φεμινίστριες είτε να αναστείλουν τη δραστηριότητά τους είτε να την προσαρμόσουν στις προτεραιότητες που έθεταν τα πολιτικά κόμματα και οι οργανώσεις που συνδέονταν με αυτά. Σημαντικά μέλη του Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, όπως η Ρόζα Ιμβριώτη και η Αγνή Ρουσσοπούλου θα προσχωρήσουν στο αντιφασιστικό μέτωπο (Μιχοπούλου, 2006). Η Μαρία Δεσύπρη -Σβώλου το 1932 παραιτήθηκε, όπως αναφέρθηκε ήδη, από Γενική Γραμματέας του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, θέση την οποία κατείχε δέκα χρόνια, δηλώνοντας ότι «οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή» (*Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1932, τ. 157), άποψη που εξακολουθούν να πρεσβεύουν ως τις μέρες μας οι Μαρξίστριες-Φεμινίστριες (Γκασούκα, 1999)⁴⁴. Έτσι ή αλλιώς, ο Σύνδεσμος καλούμενος να αντιμετωπίσει το δίλημμα που αντιμετώπισαν ήδη από το 1917 οι φεμινίστριες του ρωσικού Ζγενοντέλ και αφορούσε την υποταγή του έμφυλου στο ταξικό σε κρίσιμες

⁴³ Το 1934 τέσσερις γυναίκες εξασφάλισαν, με δικαστική απόφαση, το δικαίωμα να θέσουν υποψηφιότητα στις δημοτικές εκλογές στην πόλη των Σερρών, στη Μακεδονία.

⁴⁴ Λίγα χρόνια πριν, το 1927, έγινε η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τους ίδιους περίπου λόγους. Βλ. «Γληνός, Δημήτρης. Η Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου» στο *Εκλεκτές Σελίδες*, τομ. 3ος, σ. 34.

κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, ακολούθησε το υπόδειγμά τους (Γκασούκα, 1999). Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου μετά το 1932 πρωτοστάτησε στην ίδρυση του «*Συνδέσμου Εργαζόμενων Γυναικών*», ενώ συμμετείχε ενεργά μαζί με τη Διδώ Σωτηρίου στην «*Πανελλήνια Επιτροπή Γυναικών ενάντια στον Πόλεμο και τον Φασισμό*» (Παλλαϊκό, Αντιφασιστικό Μέτωπο). Στο Παγκόσμιο Αντιπολεμικό και Αντιφασιστικό Συνέδριο των Γυναικών του 1934 στο Παρίσι εκλέχθηκε, μαζί με την Ηλέκτρα Αποστόλου, στη νέα Παγκόσμια Γυναικεία Επιτροπή. Διετέλεσε αντεπιστέλλον μέλος του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας για τα γυναικεία ζητήματα (1932-1936). Με την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας οι φεμινίστριες σταμάτησαν κάθε είδους δράση, καθώς τα γραφεία του Συνδέσμου έκλεισαν. Ο φεμινισμός αντιμετωπιζόταν από το φασιστικό καθεστώς όπως και ο κομμουνισμός, δηλαδή ως εχθρός του κράτους. Ο φεμινισμός, ήταν υπαίτιος για την καταστροφή της οικογένειας και των δεσμών της, η γυναίκα θα έπρεπε να προσφέρει στην κοινωνία μόνο με την γέννηση των παιδιών της και μέσω της διαπαιδαγώγησης τους σύμφωνα με τα ιδεώδη του φασισμού. Συνεπώς, δεν θα έπρεπε να εργάζεται έξω από το σπίτι και ταυτόχρονα θεωρούταν δεδομένο ότι δεν θα έπρεπε να έχει περισσότερα δικαιώματα από αυτά που της αναγνωρίζονταν επίσημα (Αβδελά και Ψαρρά, 1985). Έτσι οι Ελληνίδες κατά την περίοδο αυτή αναγκάστηκαν είτε να συμμορφωθούν με τα ιδεώδες του καθεστώτος, είτε να εξοριστούν ως «εχθροί της κοινωνίας», είτε να υπομένουν την υποβίβαση του φύλου τους. Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά ακολούθησε στην τον σύζυγό της στην εξορία. Κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο υπηρέτησε ως εθελόντρια νοσοκόμα.

Η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου αναδείχτηκε σε σημαντικό στέλεχος της Αριστεράς και της Εθνικής Αντίστασης (δραστήριο μέλος του ΕΑΜ). Εργάστηκε στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ως επιθεωρήτρια του «Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης» (1941-1944), αλλά και ως Γραμματέας και Αντιπρόεδρος της «Εθνικής Αλληλεγγύης». Υπήρξε παράλληλα υπεύθυνη της εφημερίδας του ΕΑΜ «*Γυναικεία Δράση*», της οποίας η συντακτική επιτροπή απαρτιζόταν από γυναίκες. Το περιεχόμενο της εφημερίδας συνδέονταν στο μεγαλύτερο μέρος του με την αντίσταση των γυναικών κατά των κατακτητών και την ανάγκη τους για κοινωνική απελευθέρωση (Σκαλιδάκης, 2014). Επίσης ήταν μέλος της συντακτικής ομάδας του οργάνου του Κ.Σ. της ΕΠΟΝ «*Νέα Γενιά*», στην οποία συμμετείχαν ακόμα η Ρόζα Ιμβριώτη και ο Κώστας Σωτηρίου (Βαρών-Βασάρ, 2009) και στην οποία αξίζει σύντομη αναφορά, καθώς η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (Ε.Π.Ο.Ν.) ήταν οργάνωση νέων που ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, στις 23 Φεβρουαρίου 1943 και ήταν μέλος του Εθνικού, Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ).

Στο ιδρυτικό της κείμενο η ΕΠΟΝ αυτοπροσδιορίζεται ως οργάνωση εθνικοαπελευθερωτική, αντιφασιστική-προοδευτική, αντιπολεμική-φιλειρηνική. Γεγονός είναι ότι η ΕΠΟΝ λειτούργησε στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα κρίσιμης εποχής. Στις γραμμές της εντάχθηκαν πανελλαδικά περισσότεροι από 600.000 νέοι και νέες, ενώ περί τους/τις 30.000 εξ αυτών είχαν ενταχθεί στον Εθνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ).⁴⁵ Οι σκοποί της ΕΠΟΝ, οι οποίοι αναφέρονταν στο ιδρυτικό κείμενό της ήταν: Η εθνική απελευθέρωση με βάση την ακεραιότητα της Ελλάδας. Η εξόντωση του φασισμού και η αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας. Η καταπολέμηση των ιμπεριαλιστικών πολέμων και η υπεράσπιση της ειρήνης, με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Η υπεράσπιση των οικονομικών, πολιτικών, εκπολιτιστικών και μορφωτικών δικαιωμάτων και επιδιώξεων της νέας γενιάς (Σκαλιδάκης, 2014).⁴⁶

Τη Μαρία Δεσύπρη Σβώλου θα συναντήσουμε το 1944 στις Κορυσχάδες Ευρυτανίας ως εκλεγμένη Εθνοσύμβουλο Αθηνών, μέλος της ΠΕΕΑ (της Βουλής του απελευθερωμένου τμήματος της χώρας) και κοσμητόρισσά του, όταν δόθηκε για πρώτη φορά από το ΕΑΜ το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις γυναίκες, δικαίωμα που έσπευσαν να πάρουν πίσω οι πρώτες μεταπελευθερωτικές κυβερνήσεις (Σαμίου, 2013). Πιο συγκεκριμένα, τον Μάρτιο του 1944 με τον σχηματισμό της Πρώτης Κυβέρνησης του

⁴⁵ Εμβληματικό της ΕΠΟΝ ήταν το "Εμπρός ΕΠΟΝΙΤΕΣ". Άλλη χαρακτηριστική επωδός που επαναλάμβαναν οι Επονίτες ήταν "*ΕΠΟΝ, ΕΠΟΝ, είς' ο εχθρός των φασιστών*".

⁴⁶ Η ΕΠΟΝ τέθηκε εκτός νόμου με τον περιβόητο νόμο Ν.509 του 1947. Έκτοτε, συνέχισε να διατηρείται ως ο δεύτερος παράνομος μηχανισμός του ΚΚΕ, που τον διεύθυνε ο Στ. Κασσιμάτης (τον πρώτο διεύθυνε ο Νίκος Πλουμπιδής). Η ΕΠΟΝ διαλύθηκε με απόφαση της 8ης Ολομέλειας του ΚΚΕ, που διεξήχθη τον Ιανουάριο του 1958, η οποία αποφάσισε επίσης τη διάλυση των Κομματικών Οργανώσεων Βάσης του ΚΚΕ και την αναστολή έκδοσης του παράνομου Ριζοσπάστη, διαχέοντας το ΚΚΕ στην ΕΔΑ. (Σκαλιδάκης, 2014).

Βουνού, Η «Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης» (Π.Ε.Ε.Α.)-γνωστή και ως «Κυβέρνηση του βουνού» -(Μάρτιος - Σεπτέμβριος 1944) ήταν η κυβέρνηση που σχηματίστηκε από το Ε.Α.Μ. και τα συνεργαζόμενα με αυτό κόμματα και οργανώσεις, κατά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στην Ελεύθερη Ελλάδα (Σκαλιδάκης, 2014). Σκοπός της ήταν η διοίκηση και η οργάνωση της δημόσιας ζωής στις απελευθερωμένες από τους Γερμανούς περιοχές. Την ίδια στιγμή, στην κατεχόμενη Ελλάδα κυβερνούσε η δωσιλογική κυβέρνηση Ράλλη και η αναγνωρισμένη από τους Συμμάχους κυβέρνηση της χώρας βρισκόταν εξόριστη στο Κάιρο.⁴⁷ Η ίδρυση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) στις 10 Μαρτίου 1944 στους Κορυσχάδες της Ευρυτανίας αποτέλεσε τομή για τη δράση και την υπόσταση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο την περίοδο της Κατοχής, επισφραγίζοντας όλες τις προηγούμενες διατάξεις, όπως «ο Κώδικας Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης για τη Στερεά Ελλάδα», «η υπ' αριθμό 6 απόφαση του Κοινού Γενικού Στρατηγείου Εθνικών Ομάδων Ανταρτών» και οι «Διατάξεις για την Αυτοδιοίκηση και Λαϊκή Δικαιοσύνη του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ» (ΚΚΕ, 2018).⁴⁸ Πρόεδρος της ΠΕΕΑ ανέλαβε ο συνταγματολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλέξανδρος Σβώλος. Η ΠΕΕΑ προκήρυξε σύντομα εκλογές για την ανάδειξη σώματος λαϊκών αντιπροσώπων, οι οποίοι/ες στη συνέχεια θα εξέλεγαν τα μέλη του Εθνικού Συμβουλίου. Στις ελεύθερες περιοχές ορίστηκε η καθολική, μυστική ψηφοφορία με ψηφοδέλτιο η οποία θα ήταν άμεση για όλες/ους, γυναίκες και άνδρες άνω των δεκαοχτώ ετών, ενώ στην κατεχόμενη ζώνη αποφασίστηκε η πραγματοποίησή τους μέσω συσκέψεων των κατοίκων ή των αντιπροσώπων τους. Έτσι, με τις αποφάσεις αυτές δικαίωμα ψήφου αλλά και εκλογής αποκτούσαν γυναίκες και άνδρες ισότιμα. Στις εκλογές οι οποίες διεξήχθησαν τον Απρίλιο του 1944 υπολογίζεται ότι ψήφισαν συνολικά πάνω από 1.500.000 γυναίκες και άνδρες (Σκαλιδάκης, 2014).⁴⁹ Από όλη την Ελλάδα, εκτός της Αν.

⁴⁷ Η Π.Ε.Ε.Α., με έδρα της το χωριό Βίνιανη στο νομό Ευρυτανίας, σχηματίστηκε στις 10 Μαρτίου του 1944 με προσωρινό πρόεδρο τον Ευριπίδη Μπακιρτζή. Το σχήμα διευρύνθηκε στις 10 Απριλίου του 1944 ταυτόχρονα με την ανάληψη της προεδρίας από τον Αλέξανδρο Σβώλο. Η Π.Ε.Ε.Α, ως κυβέρνηση των απελευθερωμένων περιοχών της χώρας, έλαβε μέρος στις διαπραγματεύσεις που έγιναν κατά το συνέδριο του Λιβάνου, για το σχηματισμό της μελλοντικής ελληνικής κυβέρνησης. Έξι μέλη της Π.Ε.Ε.Α έλαβαν μέρος ως υπουργοί στην κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου αλλά και στην επόμενη Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και πάλι υπό το Γεώργιο Παπανδρέου. Τελικά, η ΠΕΕΑ, αφού εκπλήρωσε τους σκοπούς της, αυτοδιαλύθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου του 1944 (Σκαλιδάκης, 2014.)

⁴⁸ Οι αποφάσεις αυτές -εκτός των άλλων- διευθετούσαν τα δικαιώματα και τον τρόπο εκλογής των γυναικών στα τοπικά συμβούλια, στα όργανα της Λαϊκής Αυτοδιοίκησης αλλά και στις Γενικές Συνελεύσεις των δήμων και των κοινοτήτων των ελεύθερων περιοχών (ΚΚΕ, 2018)

⁴⁹ Ο Γιώργης Σιάντος, Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ που ασκούσε παράλληλα και χρέη γραμματέα Εσωτερικών της ΠΕΕΑ, ισχυρίζονταν πως η συμμετοχή των γυναικών υπήρξε μεγάλη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κατεχόμενης από τους Γερμανούς περιοχής των Φαρσάλων που -από τους 6.000 μόνιμους κατοίκους - οι 3.000 ήταν ψηφοφόροι.

Μακεδονίας, της Κρήτης, των νήσων και της Θράκης, εκλέχθηκαν 180 εθνοσύμβουλοι εκ των οποίων 5 ήταν γυναίκες, το 3% δηλαδή των εθνοσυμβούλων. Αυτές ήταν οι εξής: η Καίτη Ζεύγου-Νισυρίου και η Μαρία Σβώλου από την Αθήνα, η Μάχη Μαυροειδή-Χιουρέα από την Καλαμάτα, η Φωτεινή Φιλιππίδη από τη Λάρισα και η Χρύσα Χατζηβασιλείου από τον Πειραιά. Από τις πέντε γυναίκες που εκλέχθηκαν η Μάχη Μαυροειδή-Χιουρέα και η Καίτη Ζεύγου-Νισυρίου δεν παρευρέθηκαν τελικά στους Κορυσχέςδες. Η μόνη γυναίκα που απόκτησε διοικητική θέση ήταν η Μαρία Σβώλου που ανέλαβε καθήκοντα κοσμητόρισας (Χατζής, 1983). Κορυφαία στιγμή υπήρξε η επικύρωση του ιστορικού ψηφίσματος του Εθνικού Συμβουλίου όπου μεταξύ άλλων δηλωνόταν ξεκάθαρα στο άρθρο 5 ότι: *«Όλοι οι Έλληνες, άντρες και γυναίκες, έχουν ίσα πολιτικά και αστικά δικαιώματα»*. Ταυτόχρονα οι γυναίκες των ελεύθερων περιοχών πήραν μέρος και στις εκλογές για την ανάδειξη τοπικών συμβούλων (Χατζής, 1983).⁵⁰ Η συμμετοχή των γυναικών και η ανταπόκρισή τους σε αυτές τις διαδικασίες ήταν εξαιρετικά μεγάλες αριθμητικά και πρωτόγνωρες για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής. Όμως η περίοδος αυτή θα αποδειχθεί αρκετά σύντομη. Μετά την Απελευθέρωση, η ΠΕΕΑ αυτοδιαλύθηκε τον Νοέμβριο του 1944 και οι διαδικασίες εκδημοκρατισμού και κοινωνικής ανασυγκρότησης ακυρώθηκαν με την επαναφορά όλων των παλαιότερων θεσμών του ελληνικού αστικού κράτους. Από τα τέλη του ίδιου έτους η Ελλάδα θα εισέλθει σταδιακά στη δίνη του εμφυλίου πολέμου με οδυνηρές συνέπειες για τη χώρα και τους ανθρώπους της, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τον αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη διεκδίκηση της κοινωνικής και πολιτικής ισότητας των γυναικών (Χατζής, 1983), χιλιάδες εκ των οποίων κι ανάμεσά τους η Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου διώχθηκαν, εξορίστηκαν, φυλακίστηκαν και πολλές από αυτές εκτελέστηκαν από το μετεμφυλιοπολεμικό κράτος και τους μηχανισμούς καταστολής του.

Κι αξίζει να κλείσουμε με μια ενδιαφέρουσα επισήμανση: Στην αγόρευσή της στην Ελληνική Βουλή (6 Μαρτίου του 1962) η Μαρία Σβώλου, σε συζήτηση για την προικοδότηση της τότε πριγκίπισσας Σοφίας εν όψει του γάμου της με τον Χουάν Κάρλος, έκανε εκτενή αναφορά σε εκείνο το φαινόμενο που βρίσκεται σήμερα στο κέντρο της φεμινιστικής ατζέντας και στη χώρα μας, δηλαδή στη γυναικοκτονία: *«Η γυναίκα εις την Ελλάδα, μέχρι και των αρχών του 20ού αιώνα, εθεωρείτο ότι δεν είχε ιδιαίτερα*

⁵⁰ Γυναίκες δημοτικοί σύμβουλοι εκλέχθηκαν σε χωριά της Ηπείρου αλλά και στις πόλεις της Αρτας, των Ιωαννίνων και της Πρέβεζας. Μοναδικά παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις της Καρδίτσας όπου εκλέχθηκαν 22 γυναίκες τοπικοί σύμβουλοι, 2 στον Τύρναβο και 6 στην περιοχή της Φαλάνης. Ακόμη στην Αμαλιάδα οι κάλπες ανέδειξαν την πρώτη γυναίκα δήμαρχο, ενώ στο Βελεστίνο την προεδρία του κοινοτικού συμβουλίου ανέλαβε για πρώτη φορά γυναίκα (Χατζής, 1983).

προσωπικότητα, εθωρείτο πάντοτε ως ανήλικος και ευρίσκετο υπό την κηδεμονίαν του πατρός, του αδελφού ή του συζύγου. Η γυναίκα δεν είχε δικαιώματα αλλά μόνον υποχρεώσεις. Παρ' ότι πολλές γυναίκες δούλευαν ως εργάτριες σε εργοστάσια συνεισφέροντας στην οικογένεια και μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, λόγω της επιστράτευσης των ανδρών, κατέκτησαν δημόσιες θέσεις, η γυναίκα «δεν ήτο αυτόνομος οικονομικός παράγων... Ήτο εξηρημένη οικονομικώς και διά τούτο στην οικογένειά της ήτο σκλάβα όλων... Η γέννησις του κοριτσιού ήτο δυστύχημα. Εγεννάτο χρέος και όχι άνθρωπος. Ο πατέρας και τα αδέλφια εσκέπτοντο όχι πώς θα την θρέψουν, αλλά κυρίως πώς θα την προικίσουν. Η προίκα αποτελούσε τον βραχνά της οικογένειας Διά να πανδρευθή η κόρη, έκαναν θυσίες υλικάς και ηθικάς ο πατέρας, ο αδελφός ή οι αδελφοί. Και τας θυσίας αυτάς η γυναίκα τας επλήρωνε με τη σκλαβιά της... Ο άνδρας, πατέρας, αδελφός ή σύζυγος είχε την ευθύνην και της ηθικής της [γυναίκας] που έφθανε ως την αντίληψιν ότι έχουν δικαίωμα να την σκοτώσουν αν την παρεβίαζεν...» (Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, 6/3/1962).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά Έ. – Ψαρρά Α. (1997). *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αβδελά Έ. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Αβδελά Έ.– Ψαρρά Α. (1985). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα:

Αβδελά, Ε. (2006). «Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα: Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952». στο Θ. Δραγώνα & Φ. Μπιρτέκ (επιμ.). *Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και έθνος-κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σσ 162-189.

Αβδελά, Έ.(1999). «Όψεις της γυναικείας εργασίας». *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999. σσ. 29- 31.

Αγγέλκου, Ε. (2020). «Η έμφυλη διάσταση στον συνταγματισμό του Μεσοπολέμου: Η υπόθεση της Αγνής Ρουσοπούλου ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας». Διπλ. Εργασία. Αναρτήθηκε από το 2020.08_Aggelkou_ΙΣΟΠΟΛΙΤΕΙΑ-ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ (αδημ.).

«Ακρόπολις» 12.2.1930

Αργυριάδου, Βαλάσση-Αδάμ, Καλλιγά, Παβέλλα, Πυργάκη, Σταυριανοπούλου-Γκανάτσου, & Νικολαΐδου-Στεργιοπούλου (2008). *100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα Ελλάδας.

Βαρίκα, Ε. (2011). *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Βαρών-Βασάρ, Ο. (2009). *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Γαϊτάνου-Γιαννιού, Α.(1928). «Οι γυναίκες και η δημοτική ψήφος». *Ελληνίς*, τχ. 3. Αθήνα. σ. 30

Γκασούκα, Μ. (2004). *Γυναικών Λόγος Πολιτικός. Κείμενα για την Αριστερά και το Φύλο*. Β' εκδ. Αθήνα: Διάδραση

Γληνός, Δ. (1971). «Η Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου». στο *Εκλεκτές Σελίδες*, τομ. 3ος Αθήνα: Στοχαστής σ. 34.

Γνώση.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., «Υπερβαίνοντας τα εσκαμμένα», Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 2/5/ 1999, σ. 15.

Hering, G. (2006). Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936. , τ. Β Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Κανταράκη, Μ. (2001). *Γυναίκες και εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανική υφαντουργία. Επιδράσεις στην ταξική διαμόρφωση* (διδακτορική διατριβή). Αθήνα. Αναρτήθηκε από το <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/12419>,

Κασσιμάτης, Γ. και Αναστασιάδης Γ., επιμ, (2009). *Προσωπικότητες της Πολιτικής και της Επιστήμης*. Τ.2. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

ΚΚΕ (1922). «Τρίτο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Θέσεις για την προπαγάνδα στις γυναίκες των κομμουνιστικών κομμάτων». *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*. τεύχος 19. Αθήνα. σσ. 29 - 40

ΚΚΕ (1974). Επίσημα Κείμενα. Τόμ. Ι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

ΚΚΕ (1975). Επίσημα Κείμενα. Τόμ. ΙΙΙ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

ΚΚΕ (2018-2023). Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ. τόμοι Α-Γ2. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Κομμουνιστική Επιθεώρηση. (1922). Τεύχος 1/922:29

Κορδάτος, Γ. (1972). Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος. 7η έκδ. Αθήνα: Μπουκουμάνη,. 341.

Κοχυλά Μ.-Πετρίδης Κ. (1933). «Για να δημιουργήσουμε γυναικείο κίνημα πρέπει να οργανώσουμε την πάλη των εργατριών». *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* τεύχος 8. Αθήνα σσ 25-27.

Κυριακίδου, Μ. (2001). «Ο φεμινιστικός τύπος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Μια απόπειρα προσέγγισης», *Ιστορ*, τχ. 12. σσ 32-41.

Μαυροειδή Μ. (1927) Δημοτική ψήφος: Προς την κατάκτηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, αναρτήθηκε από το http://edromos.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=2960:%CE%B4%CE%B7%C

Μιχοπούλου, Α. (2006). *Φεμινιστικά ρεύματα, Θεωρητικές Προσεγγίσεις του Γυναικείου Ζητήματος και Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα, 19ος – 20ός αι*. Αθήνα: Εκ Γυναικός *Νέα Ημέρα*, 20/3/1928

Νούτσος, Π (1994) . *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*. Τόμ. β. 2^η έκδ. Αθήνα: Γνώση.

- Ξηραδάκη, Κ. (1988). *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*. Αθήνα: Γλάρος.
- Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1924 τ.11
- Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1927, τ. 42
- Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1927,τ. 48-49
- Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 1927,τ. 47-46.
- Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Η/157, 1932.
- Παναγιωτόπουλος. Β. (επ.). (2003). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000, τόμ.7ος:Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παντελίδου, Μ., «Οι Ελληνίδες και η ψήφος: Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* Τ. 73, Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1989.
- Παπαστεφανάκη Λ.(1999). «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία». *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999, σσ. 5-8.
- Παρρέν, Κ. (1906). «Αι ηρωίδες της πολιτικής», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 893:1
- Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων*, 6/3/1962.
- Ρηγίνος, Μ. (1997). «Η επαγγελματική κατάσταση των προσφύγων της πόλης». Στο συλλογικό *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*. σσ 235-266.
- Σακοράφου- Μόσχου,Σ. (1990). *Ιστορία του Ελληνικού φεμινιστικού κινήματος* . Αθήνα
- Σαλίμπα, Ζ. (2010). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα (19ος-20ος αιώνας)*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Κοινωνικού και Πολιτιστικού Έργου.
- Σαλίμπα, Ζ. (2019). *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2/3/2019.
- Σαμίου, Δ. (2006). *Γυναίκες, Φύλο και Πολιτική (τέλη 18ου- αρχές 21ου αι.): Ιστοριογραφικές και Πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: Μια εισαγωγή*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2006.
- Σαμίου, Δ. (2013). *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952, Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλα.
- Σαμίου, Δ.(1988) «Η διεκδίκηση της ισότητας: τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)». *Διαβάζω*, τ. 198/14.9.88. σ σ. 23-28.
- Σβώλου, Μ.(1964). «Αναμνήσεις συναγωνιστών του Δ. Γληνού. Λίγα από όσα θυμάμαι για τον Δημήτρη Γληνό». *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ.20/119-120. σσ 539-543.
- Σβώλου, Μ.(χ.χ.) *Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Φεμινιστική Βιβλιοθήκη.

- Σκαλιδάκης, Γ. (2014). *Η Ελεύθερη Ελλάδα, Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.
- Σκουλάτος, Β., Δημητρακόπουλος, Σ., Κονδής Π. (2004). *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Σοσιαλιστική Ζωή. (1930). «Βενιζελικός φεμινισμός». Β/19, 1930. σ. 109. (ανών.).
- Συρίγου-Ρήγου, Ε. (1999). «Εργαζόμαστε χωρίς αμοιβή». *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999. σ.8.
- Φουρναράκη Ε. (2002). «Επι τινι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα». *Μνήμων*, 24. σ σ.179-226
- Χατζηβασιλείου Χ. (1946). *Το ΚΚΕ και το γυναικείο ζήτημα*. Αθήνα: ΚΕ του ΚΚΕ.
- Χατζηϊωσήφ, Χ. επ. (2002). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζής, Θ. (1983). *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τ. Γ'. Αθήνα: Δωρικός
- Ψαρρά, Α. (1988). «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο». στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επ.). *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. σ σ. 67-82.
- Ψαρρά, Α. (1988). *Το Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)*. Αθήνα.

Ιστοσελίδες

- Αnon. Η Διδώ Σωτηρίου και το Γυναικείο Κίνημα «Με Έννοιαζε να κάνω ζωή». Διαθέσιμο στο : <http://www.iospress.gr/ios2004/ios20041003a.htm>
- Δημοκρατία και Εκπαίδευση, Βιογραφικά Ελληνίδων Φεμινιστριών του Μεσοπολέμου. Διαθέσιμο στο: foundation.parliament.gr/VoulhFoundation/VoulhFoundationPortal/images/site_content/voulhFoundation/file/Ekpaideytika%20New/women/0_5women.pdf
- International Alliance of Women. Διαθέσιμο στο: <https://womenalliance.org/>
- Σπανουδάκη Χρύσα, Εσπερινή Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων 1925 – 1965, Διαθέσιμο στο: <https://tomov.gr/2018/12/26/esperini-scholi-gynaikon-ypallilon-1925-1965/>

